

בין עיתונות "מטעם" לעיתונות חופשית שאלת מימון 'ההד' ו'היסוד' כמקרה מבחן

חגית הכהן

מבוא

מנהיגי תנועת הסתדרות המזרחי (להלן: המזרחי) ופעיליה, מעת היווסדה בשנת 1902 (תרס"ב), העמידו את נושאי החינוך והתרבות במרכז עיסוקם, ובסוגיות אלו ראו את התגשמות התפתחותם התנועתית. המזרחי הניחה יסודות לתנועת התחייה הדתית-לאומית בארץ ישראל, ומייסדיה עסקו בהעמדתו של החזון הציוני "ארץ ישראל לעם ישראל על פי תורת ישראל" בארץ ובקרב הקהילות היהודיות בתפוצות. שדות העבודה וההתיישבות התנהלו על ידי אנשי ההסתדרות הציונית בלבד, שהיו בעלי השררה בתחום זה. הגבלת תחום עיסוקה של המזרחי נשמר לאורך השנים עד להקמת הפועל המזרחי (להלן: הפוהמ"ז) ב-1922 (תרפ"ב).¹ בגלי העלייה השלישית, 1919-1923, עלו לארץ אלפי צעירים דתיים חברי המזרחי והפוהמ"ז שמטרתם הייתה השתתפות בבניין הארץ, בכיבוש העבודה ובהפרחת שממת המולדת מתוך קיום מצוות התורה. בתחילה חיפש הפועל הדתי דרכים להשתלב בשדה העבודה, אך הוא שב ונתקל בהתנהלותה המפלה של ההסתדרות הכללית, שהעמידה בפניו דלתיים ובריה בעקיבות.² חברי הפוהמ"ז ניסו להכניס דריסת רגל בשדה העבודה, אך מאחר שלא נכזבו להצטרף להסתדרות העובדים, זכותם נשללה מייד. כאשר פנו חברי הפוהמ"ז לפעול בשדה ההתיישבות, נתקלו גם שם באפליה ובדחייה. ניסיונות ההתיישבות החלוציים של אנשי הפוהמ"ז לוו במאבק עיקש וקשה מול המוסדות המיישבים – ההנהלה הציונית וקק"ל – שניסו להצר את צעדיהם באמצעות מניעת הזכות להתיישבות קבועה, מניעת הקצאת משאבים כלכליים והיעדר הכרה בקיומו של הפוהמ"ז

1. על תהליך הקמת הפוהמ"ז ראו: א' פישמן, "הפועל המזרחי 1921-1935", בתוך: א' שגיא וד' שורץ (עורכים), **מאה שנות ציונות דתית**, ב, רמת גן תשס"ג, עמ' 303-318, 273; י' אלפסי (עורך), **תורה ועבודה בחזון ובמעש – תולדות הפועל המזרחי וסיפור פועלם של מייסדיו תרפ"ב-תרצ"ב**, בהוצאת הוועד הפועל של הסתדרות הפועל המזרחי, ארגון ותיקי התנועה, 1985.
2. מ"ש גשורי, **מסלילת הכביש עד בית בית הפועלים**, ירושלים תרפ"ז, עמ' מה; ד' שפטיה, "מאבקו של הפוהמ"ז על הזכות לעבודה בימי בראשית", בתוך: י' רפאל וז"ז שרגאי (עורכים), **ספר הציונות הדתית**, ב, ירושלים תשל"ז, עמ' 165-176.

כארגון מיישב. מאבק זה החל עם ניסיון עלייתם של אנשי הפוהמ"ז על אדמות וורקני, והגיע לשיאו עם עליית ארגון א' לאדמת שיח' אבריק, שהיה סמל למאבק של ההתיישבות הדתית.³ רק בתחילת שנות השלושים, לאחר שזכתה בהכרה מטעם המוסדות המיישבים ונוסדו המושבים כפר אברהם על יד פתח תקווה, כפר פינס בשרון, כפר יעבץ בגוש תל מונד וכפר הרא"ה בעמק חפר, התבססה התיישבות הפוהמ"ז במרחב.

מאמר זה עוסק בניסיון ההתיישבותי הראשון של חברי הפוהמ"ז, ניסיון ההתיישבות על אדמת שיח' אבריק בשנים 1925-1933 (תרפ"ה-תרצ"ג), וממוקד בשנים 1931-1933 (תרצ"א-תרצ"ג), שבהן היה המאבק בשיאו. החידוש במאמר זה הוא בעמידה על אופן הסיקור אשר אירועים אלו זכו לו על ידי שניים מהעיתונים המרכזיים והבולטים של הציבור החרדי והציבור הדתי-לאומי, שראו אור בחפיפה בשנים 1931-1940 – עיתון ההד ועיתון היסוד.⁴ במאמר נבחנים הגורמים העיקריים שהשפיעו על הבדלי הסיקור. גורם אחד טמון בהבדלי האופי של עורכי העיתון, לכן תחילה נסרטט את אישיותם של שני העורכים, יהושע רדלר-פלדמן (שהיה ידוע בכינויו הספרותי רבי בנימין; להלן: רבי בנימין) עורך 'ההד', וישראל חבס, עורך היסוד. גורם אחר המשפיע על אופי הסיקור הוא זהות המוציא לאור ומטרתו בהקמת העיתון. קק"ל, שהייתה מעוניינת לקדם מטרות תעמולתיות שתומכות בהתנהלותה ומחזקות אותה, זיהתה כי עיתון בדמותו של 'ההד' ועורך כרבי בנימין עשויים לענות על צורך זה.

נוסף על כך במאמר זה ביקשנו לבדוק אם אופן עריכתו של ההד, ששימש כלי תעמולה למוסדות המיישבים, הושפע מהעובדה שהוא ממומן על ידי קק"ל; ולעומת זאת אם אופן עריכתו של היסוד, שמומן מכספים פרטיים, שיקף נאמנה יותר את המציאות או את דעתם של בעליו. מתוך כך נמקד את ההשוואה בין אופי הסיקור בעיתונים בסיקור המאבק על אדמת שיח' אבריק ונראה אם יש פער בין ההתרחשויות בפועל ובין האופן שבו הן מוצגות בעיתונים השונים.

מאמר זה הוא פרק מעבודת דוקטורט העוסקת בעיתוני הצינות הדתית שראו אור מאז הקמת המזרחי עד ראשית הוצאתו לאור של עיתון הצפה ב-1937.⁵ מנהיגי המזרחי ראו בבמה העיתונאית מכשיר עיקרי להסברת עמדותיה הן ביחס למתנגדים לה והן

3. מאבק זה נחקר ותואר בהרחבה בעבודתו של ח' פלס, **ההתיישבות הדתית בארץ ישראל בשנות ה-20 וה-30**, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ו. ראו גם: ח' פלס, "המאבק של הפוהמ"ז על הזכות להתיישבות", בתוך: י' רפאל וש"ז שרגאי (עורכים), **ספר הצינות הדתית**, ב, ירושלים תשל"ז, עמ' 59-150.

4. עיתון נוסף שיצא לאור באותן שנים הוא עיתון התור של המזרחי. המאבק סביב שיח' אבריק הוזכר בעיתון זה במהלך השנים תרצ"ב-תרצ"ג שלוש פעמים בלבד.

5. ח' הכהן, **מ'המזרחי' עד 'הצפה' - עתונות הצינות הדתית בין 1902-1937**, בין במה ציבורית לשופר אידיאולוגי, עבודת דוקטור, אוניברסיטת אריאל, תשפ"ג.

לחיזוק ידיהם של תומכי הצינונות הדתית, למען ידעו לא רק מה להשיב אלא גם במה להאמין ולדבוק. דרכה של המזרחי הצריכה בירורים רבים אל מול התפתחויות השעה וכבר מהקונגרס הראשון הוחלט על הוצאתו של כתב עת לתנועה – המזרח – פלטפורמה לבדיקה מעמיקה של דרכה הרעיונית.

גם בהמשך עלו סוגיות רבות של מהות ותוכן בדרכה של המזרחי ובניסיון ליצור חיבור בין האידיאולוגיה ובין המילה הכתובה, הצמיחה הצינונות הדתית עיתונים רבים, שבכתיבה בהם השתתפו רבני התנועה והוגי דעות לצד עסקניה ופעיליה. עיתונות מגזרית זו העמידה שורה רבה של עורכים וכותבים, מקצתם רבנים והוגי דעות ואחרים אנשים שפעלו מתוך אכפתיות רבה למרקם החיים בארץ, כפי שבא לידי ביטוי בחיבור בין התורה ללאום. כותבים אלה פרסמו את רעיונותיהם מתוך דחף להשפיע על המציאות בימים של טרם הקמת המדינה.

שדה העיתונות היה רווי בעיתונים ובמגוון כתבי עת שראו אור באותן שנים, אך למרות זאת עלה צורך גדול מהשטח בקיום עיתון מגזרי שייתן במה תורנית להשקפת עולם היהדות הדתית. העיתונות של הצינונות הדתית היא מקור בעל חשיבות עליונה לחקירת התפתחותה של הצינונות הדתית. עם העיתונים שראו אור באותן שנים בשפה העברית אפשר למנות את המצפה (1904-1921), העברי (1910-1921), המזרחי (1918-1924), הציר (1919), התור (1921-1936), הפועל המזרחי (1923-1925), האהלה (1924) ונתיבה (1926-1930). יריב בן אליעזר הבחין בין תקשורת לתעמולה. מטרתה המוצהרת של התקשורת היא להציג את המציאות בפני הציבור ללא פרשנות ולאפשר לצרכני התקשורת לגבש עצמאית את דעתם על האירועים. לעומת זאת תעמולה נועדה לכוון את עמדות הציבור על פי כוונותיו של התועמלן. לדבריו, מטבע הדברים התעמולה והסיקור העיתונאי שזורים בכל טקסט שנכתב, אך ההבחנה ביניהם נחלקת לשלושה חלקים: אחד נובע מהמינונים ומהמניעים; אחר נבחן באמצעות השאלה עד כמה הקוראים יודעים שהם חשופים לתעמולה ועד כמה הם מודעים להבדל בינה ובין התקשורת; חלק נוסף בוחן אם הקוראים מפעילים בקרה עצמית על הנכתב כדי להבחין בין עובדות ובין תעמולה. במהלך הפסקאות הבאות נבחן את סיקור האירועים שסביב ההתיישבות בשיח' אבריק בעיתוני 'ההד' ו'היסוד' נוכח שלוש הנקודות האמורות ונוכח הבחנות נוספות בין תעמולה לתקשורת שסיכמנו לעיל. בהמשך ננסה להדגים את התוכן והסגנון שבשני העיתונים לפי חלוקה זו:

1. התעמולה מציגה את העובדות כבלתי ניתנות לערעור, לרוב מתוך דיון רגשי. לעומת זאת, הסיקור התקשורתי לרוב מציג את העובדות באופן שכלי והגיוני, וכך אפשר להפריכן או לאשרן.

2. זהות הכותב ובעל העיתון מפורסמת וידועה לציבור הרחב. לעומת זאת התועמלן בדרך כלל מסתיר את זהותו או מעמעם אותה.

3. הערכים שבהם דוגלת החברה מנחים את איש התקשורת מבחינה אתית. מטרתו והאג'נדות שהוא מקדם גלויות לציבור. מטרת התועמלן מקדשת את האמצעים אגב דילוג מעל משוכות האתיקה. מטרתו בדרך כלל חבויות ונסתרות מעיני הציבור.
4. הסיקור של התקשורת הוגן. האירועים מקבלים נפח סיקור בהתאם למשמעותם האמיתית ובהתאם לעניין הציבור. לעומת זאת התעמולה מבליטה אירועים על פי תרומתם לקידום מטרתיה אגב העלמת אירועים המאתגרים אותה.

שני ארגונים עמדו במרכזו של המאבק על ההתיישבות בשיח' אבריק: קק"ל וקרן היסוד. ארגונים אלה שיתפו פעולה בתחומים רבים, ובהם נושא התעמולה. כחלק מפעילות זו הקימו יחד את מחלקת החרדים, שהוציאה לאור את עיתון ההד – שעליו נרחיב בהמשך. מחלקת החרדים עסקה בתעמולה בקרב סוגים שונים של חרדים, ולכן נדרשה להתאים את עצמה לספקטרום רחב של השקפות, והמטרה הראשית שעמדה בבסיס ההקמה הייתה לעורר אהדה כלפי המפעל הציוני.

קק"ל, קרן היסוד והקמת מחלקת החרדים

התעוררותו של העם היהודי ליישב את הארץ בשנות השמונים של המאה ה־19 העלתה את הצורך בגיוס כספים לטובת רכישת אדמות. תנועת חובבי ציון, שפעלה ברוסיה משנות השמונים של המאה ה־19, העמידה בראש מטרתיה לפעול למען יישובם של יהודים בארץ ישראל. כבר בשלבים מוקדמים של הקמת התנועה הועלה רעיון בדבר הקמת קרן לאומית שכספיה ייאספו מתרומות של כלל העם, ותפקידה המרכזי יהיה לרכוש אדמות, להלאימן, לנהלן ולהקצותן לשימושם של מתיישבים יהודים. פרופ' צבי הרמן שפירא, שהיה חבר באגודת , היה הראשון לקרוא בפומבי להקמת קרן שתגייס הון לרכישת קרקעות בארץ ישראל. זה היה בוועידת חובבי ציון שנערכה בשנת 1884 (תרמ"ד) בקטוביץ'. לאחר שנים אחדות של ניסיון לקבוע ניסוח משפטי של מטרת הקרן ולאחר דחיית ההצבעה לאישורה מקונגרס לקונגרס, בקונגרס הציוני החמישי, שנערך ב־1901 (תרס"א), התקבלה ההחלטה להקים קרן לאומית לרכישת קרקעות, ונקבע שמה "קרן קיימת לישראל" – קק"ל. יעדה המוגדר היה רכישה כוללת של אדמות ארץ ישראל באמצעות תרומות העם היהודי, כדי להופכה לקרקע לאומית, המסורה לצמיתות לבעלותו של העם היהודי ומותרת בהחכרה בלבד.

באפריל 1907 (תרס"ז) אושרו תקנות קק"ל, והיא הוכפפה אך ורק למליאת הקונגרס הציוני.⁶ מעמדה העצמאי אפשר לדירקטוריון שעמד בראשה לעצב ולנהל מדיניות קרקעית ויישובית באופן חופשי מלחצים. איסוף התרומות התבסס ברובו על תרומות יהודי העולם. התרומות נאספו באמצעות הקופסה הכחולה, שהוצבה בבתי יהודים רבים ובכל מוסדות החינוך הציוניים, וכן באמצעות בולי קק"ל. את הכספים שנאספו השקיעה הקרן ברכישת קרקעות, בפעולות התיישבות ובמימון מפעלי חינוך ודיור.⁷

קק"ל השפיעה רבות על עיצוב הנוף היישובי בארץ ישראל, על היקף האדמות שבבעלות יהודית, על המבנה הפיזי של היישובים והבתים, על התפרוסת המרחבית של היישובים, על צורות היישוב והמשק ועל השינויים הדמוגרפיים. אופיים החלוצי של אנשי העלייה השנייה (1904–1914), התיישבותם החקלאית העצמאית ועמידתם האיתנה אל מול אתגרי השעה תרמו גם הם למהפכה ולחידוש בנושא ההתיישבות והשפיעו רבות על התפתחות החיים הלאומיים.

בשנת 1920 (תר"ף) הוחלט להקים קרן לאומית נוספת ששמה קרן היסוד. את הקמת קרן היסוד הגה והוציא לפועל חיים ויצמן, נשיא ההסתדרות הציונית. מטרתה הייתה להרחיב את מעגל התורמים היהודים למפעל הציוני בתמיכה בפעולות השונות של ההתיישבות היהודית בארץ ישראל בתחומים כגון חינוך, בריאות ורווחה, בהתיישבות החקלאית בעיר ובתעשייה, בהקמת מוסדות חינוך ותרבות ובסיוע לעלייה. רכישת אדמות לא הייתה חלק ממטרותיה של קרן היסוד, כדי שגם יהודים שאינם ציונים יוכלו להזדהות עם מטרותיה ולתרום לה.

לאחר מלחמת העולם הראשונה, בקונגרס הציוני הי"ב (1921), נוסחו שינויים ארגוניים בקק"ל ונערכה חלוקת עבודה בין תחומי האחריות של קק"ל ובין קרן היסוד. באותה הזדמנות נבחר דירקטוריון חדש, שבראשו עמד מנחם אוסישקין. נוסף על כך הוחלט להעביר את הלשכה הראשית של קק"ל מהאג לירושלים, שינוי שקידם מאוד את השפעתה של קק"ל על ההתיישבות.⁸

חלוקת תפקידים חדשה זו עוררה את החשש שמא תחול ירידה בתרומות לקק"ל ומרכזיותה בתנועה הציונית תאבד. דאגה זו גרמה לראשיה לארגן מחדש את פעילותה,

6. תקנות נוספות בענייני שמירת הדת על אדמות קק"ל התקבלו במרוצת השנים. ראו: י' כץ, "דת וציונות בתקופת הישוב: סעיף שמירת השבת בחוזה החכירה של הקרן הקיימת לישראל עם ההתיישבות העובדת", **ציון** עח (2013), עמ' 207–236.

7. על משנתה של קק"ל ותהליך התפתחותה ראו: צ' שילוני, **הקרן הקיימת לישראל וההתיישבות הציונית 1903–1914**, ירושלים 1990; י' כץ, **מחזון לחוזה – תולדותיו ומורשתו של חוזה החכירה של הקרן הקיימת לישראל עם ההתיישבות העובדת, 1901–1960**, ירושלים תשע"ב.

8. ראו: צ' שילוני, "תמורות ומפנה בהנהלה הציונית ובקרן הקיימת לישראל במהלך מלחמת העולם הראשונה", **עינים בתקומת ישראל** 6 (1996), עמ' 163–189.

והוחלט לתת מקום נרחב יותר לעבודת התעמולה. לשם כך החל משנות העשרים של המאה ה-20 כללה הנהלת קק"ל, שהייתה כפופה להחלטות הדירקטוריון, שני אגפים: אגף ותיק, שתחתיו פעלו מחלקת הקרקעות ומחלקת הכספים; אגף חדש שכלל את מחלקת הארגון (כוח אדם) ואת המחלקה לענייני תעמולה ועיתונות.

כחלק מן המערך שהוקם הוחלט ליצור תעמולה בקרב הקהילות שהיו רחוקות מהרעיון הציוני ואשר לא רצו כלל להשתתף בבניין הארץ. התפתחות הרעיון הציוני, והרוח החילונית שנלוותה אליו, העמידה את רוב רובו של הציבור החרדי בעמדת הסתייגות ושלילה ביחס למפעל הציוני, מאחר שהוא נתפס בעיניהם כנוגד את אמונתם. הם ראו בתנועה הציונית ובשלוחותיה אחראיות לצביון החילוני ששרר באדמות קק"ל, צביון שבא לידי ביטוי למשל בחילולי שבת, במצב החינוך ובתרבות החילונית, ולכן הסתייגו מלסייע בתרומות.

מכיוון שהציבור החרדי היה חלק ניכר מן העולם היהודי באותן שנים, לרתימתם לעשייה הציונית נודעה חשיבות רבה. הקרנות לא יכלו להשפיע, לשכנע רבנים מן הציבור החרדי ישירות ולגייסם, לכן כדי להביאם להכרה בחשיבות הקרנות הלאומיות הוחלט לחדור אל הווי החיים שלהם תחת מסווה ולייסד את "המחלקה לתעמולה בקרב החרדים".⁹ מחלקה זו נוסדה בסוף שנת 1926 בחסות קק"ל וקרן היסוד, ובראשה הוצבו הרב חנוך הניך בורנשטיין,¹⁰ גיסו הרב ישעיהו שפירא¹¹ ויהושע רדלר-פלדמן – רבי בנימין. המחלקה החלה לפעול במגוון אופנים, אך במהלך השנים עיקר פעילותה התרכז בכתב העת ההד, שיצא מטעמה. בפרק זה נתמקד בדמותו של רבי בנימין, ששימש עורכו היחיד של 'ההד' בשנים שבהן התרחשה פרשיית שיח' אבריק. עובדה נוספת שהשפיעה על מהלך העניינים היא הקמת הסוכנות היהודית בשנת 1929. הסוכנות היהודית הייתה הזרוע המבצעת של ההסתדרות הציונית, ובכך הפכה את ההסתדרות הציונית לגוף קובע מדיניות בלבד.

9. על מחלקה זאת ראו: א' שקלאר, **הגות או תועמלנות? המחלקה לתעמולה בקרב החרדים בקרנות הלאומיות 1926-1945: בין מחויבות ארגונית לחזון רוחני-לאומי**, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשע"ט; י' בר גל, **סוכנת תעמולה ארץ ישראלית: הקרן הקיימת לישראל 1924-1947**, חיפה תשנ"ט.

10. חנוך הניך בורנשטיין (1897-1965) היה בנו של האדמו"ר מסוכטשוב וציוני. לאחר פטירת אחיו האדמו"ר השלישי מסוכטשוב בשואה, קיבל עליו להמשיך את שושלת האדמור"ת ועמד בראש החסידות.

11. הרב ישעיהו שפירא (1891-1945) היה ממייסדי תנועת הפוהמ"ז בפולין ופעל למען עליית הציבור החסידי לארץ. היה ידוע בכינויו האדמו"ר החלוץ.

לדמותו של רבי בנימין – איש של חיבורים

רבי בנימין (1880–1957)¹² נולד בזבורוב שבמזרח גליציה. הוא החל את לימודיו ב"חדר" ובבית המדרש, וכבר מגיל צעיר החל להתעניין ברעיון הציוני. ב־1901 עבר לברלין, למד בבית הספר הגבוה לחקלאות ובמקביל עסק בפעילות ציונית, ואף ארגן סטודנטים לעלייה לארץ ישראל. ב־1907 עלה לארץ ועסק בכמה תחומים. הוא היה חקלאי בפתח תקווה, שימש מזכיר הגימנסיה העברית הרצלייה, השתתף בייסוד קבוצת כינרת, שימש פקיד במשרד הארץ־ישראלי והיה אחראי לקליטת היהודים מתימן שהובאו למושבות. הוא היה פעיל ב"מלחמת השפות" והשתתף בהוצאת ירחונים אחדים, ובהם הפועל הצעיר, רביבים ועיתון החרות. ב־1909 נשא רבי בנימין לאשה את דבורה, וב־1910 הקים ביפו את הוצאת הספרים יפת, שעסקה בפרסום ספרות מתורגמת.

רבי בנימין היה שותף לייסודן של ערים אחדות ושכונות כגון תל אביב, בת ים, נווה שאנן בחיפה, רוחמה בדרום השפלה, ובית וגן ובית הכרם בירושלים. שימש כמה שנים מנהל המשרד הראשי של המזרחי ביפו. הוא פרסם מסות רבות, מאמרים ורשימות בעברית, ביידיש ובגרמנית בענייני הציונות, היישוב והתרבות. פעולתו העיקרית התמקדה בשטח הספרות, והוא היה חבר ועד אגודת הסופרים, פרסם ספרים וערך קבצים ספרותיים. פעילותו של רבי בנימין הייתה רבת פנים, והוא היה שותף פעיל בעניינים ציבוריים, ופעמים רבות שימש מגשר בין צדדים המצויים בקונפליקט. דוגמה לכך אפשר לראות בחבירתו לתנועת הפוהמ"ז שמאל, עם הצטרפותה להסתדרות העובדים ב־1924. הוא היה לעורך ביטאונה של התנועה האהלה, ובדברים שכתב באים לידי ביטוי שאיפותיו באיחוד זה ורצונותיו העזים להצליח וליצור את החיבורים הרחבים ושבירת המסכים שבין הפוהמ"ז להסתדרות הכללית.¹³

ב־1925 היה רבי בנימין במייסדי ארגון ברית שלום, ובהמשך אף היה שותף בפעילות בארגונים קדמה־מזרחה, הליגה להתקרבות ושיתוף יהודי־ערבי ואיחוד, בשאיפה ליצור דיאלוג בין יהודים לערבים. רבי בנימין היה הוגה דעות מקורי וייחודי שהיה נטוע עמוק בעולם הדתי, אך זכה לאהדה מכל זרמי היהדות. נראה כי אישיותו של רבי בנימין התאימה ביותר לתפקיד עורך 'ההד', מכיוון שהצליח ליצור את החיבורים והגשרים בין החרדים

12. דמותו של רבי בנימין נחקרה רבות מזוויות שונות. על פועלו והגותו הספרותית ראו: י' רפאל (עורך), **אנציקלופדיה של הציונות הדתית**, ה, ירושלים תשמ"ג, עמ' 575–581. ראו שם בסוף הפניות לספרים ומאמרים בעיתונות; **חוברת זכרון ליום השלושים לפטירתו**, ירושלים, תש"ח; על הגותו הפוליטית־מדינית ראו: א' צורף, **שותפות יהודית־ערבית כנגד שיח החילון: מחשבה דתית, פוליטיקה וספרות בכתבתו של יהושע רדלר־פלדמן**, עבודת דוקטור, אוניברסיטת באר שבע, 2018; ז' מאור, "מתינות פוליטית מימון ומשמאל מרבי בנימין ועד היום", **זהויות** 1 (תשע"ב), עמ' 41–56.

13. ראו בדברים שכתב: **האהלה**, קובץ א, שבט תרפ"ה, עמ' 1.

לציונים החילונים ולפנות למנעד רחב של יהודים לאורך כל שנות הוצאתו לאור של העיתון. עיתון ההד הופץ אחת לחודש לאלפי מנויים חרדים ודתיים בארץ ובגולה כדי לחדור לעולם החרדי ולהציג לפני החרדים את פניה היפים של העשייה הציונית ואת ההתיישבות ולהשפיע על דעותיו לטובת הציונות ולטובת הקרנות.

עיתון ההד – כלי חפץ לארץ חפץ (1925-1935)

עיתון ההד היה כלי התעמולה המרכזי של מחלקת החרדים של קק"ל. כלי ההסברה לכך היו מאמרים עיונים, ספרותיים ואינפורמטיביים. העיתון כלל מאמרים בסוגיות דתיות, לאומיות ויישוביות ומאמרי הגות והשקפה לצד אקטואליה פרי עטם של מגוון רבנים, סופרים ואנשי מעשה. מאמרים רבים נכתבו כדי לחזק את פועלה הרב של קק"ל, לתאר ולחבב את מעשיה הרבים בבניין הארץ ויישובה. במקרים רבים אף הודגשה תרומת קק"ל לפיתוח ולשכלול של מוסדות חינוך חרדיים ודתיים ולקידום מטרות אחרות החשובות בעיני הציבור החרדי והדתי.¹⁴ בעבור קהילות רבות בגולה היה 'ההד' מקור מקיף ומהימן בשפה העברית למידע חדשותי ולעדכונים מהנעשה בארץ ובעולם.

למרות פנייתו של עיתון ההד לציבור החרדי עורכיו לא הסתירו את עמדותיהם הציוניות, פעמים רבות אגב פרסום מסרים תעמולתיים מובהקים. כתבות רבות עסקו בחידוש ההתיישבות בארץ ישראל וקראו בצורה ברורה ונוקבת לעלייה ולהתיישבות. עם זאת במהלך שנותיו הראשונות של העיתון זהות קק"ל כמייסדת וכמממנת העיתון לא פורסמה, כדי לאפשר חדירה ללא התנגדות אל ליבות קוראיו ולאפשר תעמולה של ארגון המזוהה עם הציונות החילונית ללא יצירת חסמים. רבי בנימין קרא שוב ושוב במאמרו, בלהט ובנחישות, לעלות לארץ ישראל ולהשתקע בה. לדבריו, התרומה הכספית למען ארץ ישראל אינה מספיקה. הוא ראה בעת ההיא שעה הרת גורל למימוש העלייה.¹⁵ כדי שלא לפגוע במהלכי ההסברה, פעמים רבות נכתב כי 'ההד' הוא עיתון בלתי מפלגתי. כבר בגיליון הראשון הדגישה המערכת כי העיתון אינו נתון למרותה של שום מפלגה.¹⁶ זוהי אפוא התאמה למאפיין השני של תעמולה שהוצג ברשימה לעיל. אך למרות זאת אפשר לראות כי מימונה של קק"ל גרם שבצמתיים רבים לא יכלו העורכים להביע את

14. "הקרבן קיימת (סקירה)", **ההד**, תמוז-אב תרפ"ז, עמ' טז.

15. רבי בנימין, "עת לשאול", **ההד**, סיוון תר"ץ, עמ' ז; ראו גם **ההד**, תמוז תר"ץ, עמ' ג. לקראת העלייה החמישית כתב כי עלייה זו תהיה בעיקרה עליה המונית של חרדים: "אנו חפצים כי בעליה זו יתקן העולם החרדי את חטא הזנחתו בעליות הקודמות". **ההד**, תשרי תרצ"ג, עמ' ו. עוד על הקריאה לעלייה לארץ בסדרת מאמרים של רבי בנימין, "עת לעלות", **ההד**, חשוון תרצ"ג, עמ' א, טבת תרצ"ג, עמ' א.

16. ראו: **ההד**, ניסן תרפ"ו, עמ' א.

דעתם במוצהר, מחשש שמא הדבר יעמוד בניגוד אינטרסים עם עבודת הקרנות. נקודה זו מושמעת באופן ברור בפרוטוקול של ישיבת המחלקה עם הקרנות לאחר כשנה של פעילות משותפת. בישיבה זו סוכם כי אפשר לחלק את הציבור החרדי לשלושה זרמים, על פי טיב חיבורם למפעל הציוני: מתנגדים, ניטרליים ואוהדים. על כן אופן הפעולה ב'ההד' הוסבר על פי העיקרון שלהלן:

ועלינו היה לכוון את עבודתנו בהתאם לכל הזרמים האלה. להחליש את ההתנגדות, לעורר רגש של חיבת ציון אצל הניטרלים, ולהגביר את העבודה הציונית אצל הקרובים לנו. משום כך נהגנו משנה זהירות מרובה הן במאמרים והידיעות שפרסמנו ב'ההד' והן במאמרים שפרסמנו בעיתונים אחרים. התעמולה שלנו הייתה בלתי ישרה.¹⁷

בדברים אלו אפשר לראות שני עקרונות בולטים של תעמולה. ראשית הצדקה של סילוף האמת למען חיזוק התעמולה, וכן הדגשת ההסברה הרגשית (הערה שלישית ברשימה לעיל). כפועל יוצא של שאלת המימון, סיקור הכתבות סביב אירועים מעוררי מחלוקת בתחומי הדת נבחר בקפידה כדי להפחית את הלחצים מקרב הציבור הדתי-חרדי כלפי הנהלת קק"ל. העורכים נמנעו מלכתוב באופן חופשי על אורח החיים בהתיישבות מחשש שמא גילוי מצבן החילוני של המושבות, שכלל חילולי שבת והתרחקות מעולם התורה והמצוות, ירחיק את היהדות החרדית מהרצון להשתתף במפעל ההתיישבות בארץ ישראל. העורכים נקטו קו של סיקור לקוני ודל אגב הבעת עמדה פשרנית בסוגיות שנויות במחלוקת. לעיתים צוינה התחייבות הקרנות כי הדבר לא יחזור בשנית.¹⁸ בכך שוב אפשר לראות התאמה לסגנון התועמלני שנקט עיתון ההד (הערה רביעית ברשימה דלעיל). הימנעותו של 'ההד' מלהיכנס בעובי הקורה בסוגיות טעונות תוארה בעיתון העולם במלאת שבע שנים להוצאת 'ההד':

מוציאי דיבה והולכי רכיל אומרים על ארץ ישראל, שמחללי שבת מרובים בה. אין 'ההד' מקבל את מחללי השבת תחת חסותו, אלא אומר להם למוציאי הדיבה: ולמה הסחתם דעתכם מן החיוב? הנה כך וכך בתי כנסת חדשים נתרבו במשך השנה, הרי לכם תיאור של חג ארצישראלי שגם הקלים שבקלים חוגגים אותו ברב התלהבות והתרוממות רוח.¹⁹

17. פרוטוקול ישיבה בין הנהלת קק"ל וקה"י למחלקה, 2 בנובמבר 1927 אצ"מ 211-2505.

18. ראו: ההד, סיוון תרפ"ז, עמ' ו.

19. ז' אוריאל, העולם, גיליון מח, 17 בנובמבר 1931, עמ' 908.

כפי הנראה סגנון עיתונאי זה הוכיח את עצמו. הוא זכה לאהדה רבה, ומספר המנויים הלך וגדל. אך עם זאת דרכו של רבי בנימין זכתה גם לביקורת מצד מי שציפה לעיתונות שתציג את האירועים לאשורם ולא תתאמץ להאירם באור חיובי.

בארכיונו של רבי בנימין מתועדים מכתבים רבים ששלחו מנויי 'ההד' אל המערכת. מכתב אחד הקשור לענייננו התקבל ממנוי שחתם תחילה בשם הבדוי מרדכי יוסף יודקביץ. הוא הלין על ש'ההד' אינו מסקר כראוי את פרשיית שיח' אבריק.²⁰ במכתב נוסף ששלח חתם המנוי בשמו האמיתי, משה שינפלד,²¹ ותיאר בכאב מקרים רבים שבהם 'ההד' בחר שלא להביע עמדה. הוא קבל על שתיקתו הרועמת של רבי בנימין בעניין ניסיונות ההחרבה מצידה של ההסתדרות הציונית של כפר ח'טין, של שיח' אבריק, של כפר גדעון ושל כפר חסידים. עוד קבל על חוסר ההתייחסות "לנבלה הנוראה שזעזעה בשעתה את כל העולם החרדי, ענין הטיפול בשפנים על אדמת קק"ל". שינפלד הזכיר במכתבו דוגמאות אחדות של חילולי שבת שרבי בנימין כלל לא הזכיר מעל דפי 'ההד', כגון מקרה שבו מורה שלימדה בבית ספר באחת מהמושבות "המתכלכל מכספי האומה", הדליקה נרות חנוכה במעמד כל ההורים והתלמידים בשבת.

שינפלד ניתח את המציאות באופן שונה מרבי בנימין. לדעתו, כל ניסיונותיו של רבי בנימין לכסות על המציאות המתהווה בארץ ישראל מפני החרדים אינם מצליחים לעורר סחף של עליית חרדים לארץ, אלא גורמת לכך שהיהדות החרדית נשארת שקטה ושלווה ביחס לנעשה בארץ ישראל, ואין הם ממהרים לבוא ליטול חלק ולהשפיע על הנעשה. לדבריו, אילו הם היו יודעים את האמת על חילול הקודש שנעשה בארץ, את הצורך הגדול בעלייתם ואת כוח ההשפעה שיש בידם, הייתה בוודאי מתעוררת בהם מעט ממידת הקנאות והם היו מזדעזעים מהסכנה המרחפת על פני ארץ ישראל.²²

טיעונו זה של שינפלד היה חדשני במידת מה, אך נראה כי לא השתלב עם המציאות באותה תקופה, שהרי 'ההד' לא היה מקור המידע היחיד של הציבור החרדי בארץ, ולפיכך סביר להניח כי ממקורות אחרים כן שמעו על הנעשה בארץ. יתר על כן, גם התעמולה החרדית הזהירה ונימקה את הסתייגותה משותפות במפעל הציוני בדיוק על הרקע הזה. עם זאת אפשר אולי לומר כי בשל סוגיית המימון, גם אילו קיבל רבי בנימין את ביקורתו של שינפלד במידה מסוימת, הוא לא יכול היה לשנות את אופיו של העיתון, או לפחות להציג באופן מאוזן את הבעיות. כאמור, המטרה הרשמית המרכזית שלשמה הוקם 'ההד' הייתה לעורר אהדה למפעל הציוני בקרב הציבור החרדי, אך נראה כי למען הגשמת

20. אצ"מ 5653/KH4.

21. במכתב זה גילה כי המכתב שנשלח ממרדכי יוסף יודקביץ נכתב מטעמו, מפני שחשש לפגום ביחסי הידידות בין שניהם.

22. אצ"מ, ארכיון ר' בנימין, ד' באב תרצ"ג, 1-2\220\A357.

מטרה זו היה על המחלקה החרדית להעמיד מטרות משנה נוספות, שאחת מהן היא הנמכת להבות הביקורת שספגו מקרב הציבור הדתי והחרדי בסוגיות של חילולי שבת וכשרות. אופיו וגישתו של רבי בנימין תאמה מאוד את מטרות ראשי קק"ל, אך להם היה מניע נוסף בהבלטת החיובי והשמטת הביקורת.

מנגד, תנועות המזרחי והפּוּה"מ" לא הסתירו את הסתייגותן מקיומה של מחלקת החרדים שניסתה לשוות לעצמה גוון בלתי מפלגתי. הם ביקרו פעמים רבות את הקרנות בדבר אי־שמירת הדת בפרהסיה הלאומית. נוכח זאת ביקשו עורכי 'ההד' לפעול גם בקרב חברי המזרחי והפּוּה"מ" ולעודדם לסייע לקרנות הציוניות. הם ביקשו לשכנעם בכך שבכוחם לסייע להן להפוך לדתיות יותר ללא הצבת תנאים מוקדמים, אלא מתוך חלק שווה באחריות הלאומית.²³ בכך מתגלה מטרה נוספת של 'ההד', והיא לעורר יחס חיובי מצד הציבור החרדי והדתי גם ביחס למי שכבר רואים עצמם שותפים מלאים למפעל הציוני, כדי להנמיך את הביקורת כלפי קק"ל.

הגיליון הראשון של 'ההד' הופיע בא' ניסן תרפ"ב (1926) וכלל חמישה עמודים בלבד. כותרתו הייתה "ההד – מן הנעשה בישראל, ביהדות, בעולם החרדי, בארץ ובגולה". ראובן גפני הסביר כי כותרת זו שירתה נאמנה את האופן שבו ביקשו עורכיו להבליע את העיסוק בנעשה בארץ ולהדגיש בפני הציבור החרדי את העיסוק בענייני היהדות²⁴ (ראו בהערה הראשונה ברשימה שלעיל). עוד הסביר גפני כי בפועל מאמרים רבים סקרו אירועים בדגש על מעורבותן של הקרנות בציבור החרדי ואת חלקן המרכזי של הקרנות בגאולת הארץ. דוגמאות אחדות מני רבות אפשר לראות בכך שמדי כמה חודשים ניתנה סקירה על מצב גאולת הקרקעות בידי קק"ל, עדכונים מוועידות קק"ל וסכומי כסף שנאספו.²⁵ בההד הושם דגש על חלקה של קרן היסוד במימון מערכות החינוך החרדי בארץ ישראל,²⁶ תוארה החלטת קק"ל להעמיד לרשות המתיישבים מבולגריה אדמה להתיישבות,²⁷ וכי לכל העולים לקראת חג פסח ושבעות יינתנו הנחות.²⁸ נוסף על כך הובאו ידיעות בדבר תרומות כספיות של חרדים לגאולת הארץ²⁹ ומכתבי רבנים שקראו לתמוך בקרנות.³⁰

23. ראו בהרחבה: א' שקלאר, **הגות או תועמלנות? המחלקה לתעמולה בקרב החרדים בקרנות הלאומיות 1926-1945: בין מחויבות ארגונית לחזון רוחני-לאומי**, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בראיילן, רמת גן תשע"ט, עמ' 72.

24. ר' גפני, "ליהדות ולבנין הארץ – ר' בנימין וההד בין לאומיות לחרדיות", **קשר** 45 (2013), עמ' 61.

25. ראו למשל: מנחם אוסישקין, "למהותה המדינית והכלכלית של הקרן הקימת לישראל", ההד, טבת תרפ"ט, עמ' יא.

26. **ההד**, גיליון 1, ניסן תרפ"ו, עמ' 3.

27. שם, עמ' 4.

28. שם, עמ' 3; גיליון 2, סיוון תרפ"ו, עמ' ח.

29. **ההד**, גיליון 2, סיוון תרפ"ו, עמ' ט.

30. **ההד**, אדר א' תרפ"ז, עמ' יא.

בההד אף ניתן ביטוי לעלייתם לארץ ישראל של רבנים ידועים יותר וידועים פחות, מתוך כוונה לעודד ולהניע תהליך של עלייה.

רבי בנימין האמין כי זוהי שעה הרתגורל וכי ביכולתו של ההד להשפיע באופן נרחב על הציבור החרדי, לעורר בקרבם את הרצון לעלות ובכך להצליח להצילם מן האנטישמיות ומן המלחמה הממשמשת ובאה. למען מטרה זו הוא עבד נמרצות, והיא שסיפקה לו הצדקה להטיה התקשורתית שבה נהג. כדי להרחיב את חוג השפעתו ולהגדיל את מספר המנויים לעיתון, שלח רבי בנימין מכתבים רבים לאנשים³¹ ולרבנים בתפוצות כדי לגרום להם לרכוש מינוי לעיתון. למכתבים אלה צורף גיליון התרשמות ובקשה לרכז בעבורו את הפצת העיתון בעירם ולהחתיים מנויים חדשים. ואכן, בתוך שנים מספר ההד קנה לעצמו דריסת רגל במקומות רבים: וינה, מונקטש, רומא, המבורג, סלונקי, סוריה, ברזיל, ארגנטינה, טהרן, מלבורן ועוד. תפוצתו הלכה וגדלה, ומאלפיים מנויים בשנת 1926 (תרפ"ו) הוא הצליח לגדול עד לארבעת אלפים מנויים בשנת 1932 (תרצ"ג), שמהם 1,000 מנויים בארץ ו-3,000 בגולה.³² בקרב קוראי ההד אפשר היה למצוא אנשים פשוטים לצד דמויות בעלות שם ויכולת השפעה על הציבור, ובהן רבנים רבים, בארץ ובגולה שהביעו את הערכתם לתוכנו.³³

ארכיון מערכת ההד עשיר בתכתובות שנוהלו בין רבי בנימין למנויי. מתוכם של מכתבים אלה אפשר ללמוד רבות על האופי שניסה רבי בנימין לשוות לעיתונו. הוא נמנע מלכתוב סיפורים ומאמרים בהמשכים, שירים ארוכים או מאמרים מדעיים ארוכים.³⁴ מנויים רבים הודו למערכת העיתון על העושר הרוחני והתוכן העשיר, על שפת העיתון היא שפת הקודש החיה ועל שהמאמרים הצליחו לחדור לתוך תוכן של שאלות החיים ולרעיון הנשגב של קיבוץ הגלויות. עוד הם שמחו בכך שהעיתון נוח לכל המפלגות, ושאינו בו מן הקנאות הקיצונית שקיימת מימין ומשמאל.

אכן, אחת מן המטרות המרכזיות שעמדו לנגד עיניהם של עורכי 'ההד' הייתה להתרחק מן הפולמוס³⁵ ולהגביר את האחדות הלאומית בארץ ישראל ובכל תפוצות הגולה.³⁶ דוגמה אחת מני רבות לכך אפשר למצוא במכתב שנכתב על ידי הוצאת 'ההד' ובו היא התנערה

31. מכתב בקשה לסיוע להפצת העיתון לשרגא קדרי, ה' באדר תר"ץ, אצ"מ, KH4\20598.

32. ההד, "מתכניתנו לשנה הבאה", תשרי תרצ"ב.

33. ההד, פרסום מכתבי ברכה ועידוד מהרב קוק ומהרב שלמה הכהן אהרונסון, כסלו תרצ"ב, אצ"מ, KH4\4655; KH4\4653.

34. כך במכתב למר ש' בן שבת, שרצה לפרסם מאמרים מתמשכים על פני 12 גיליונות; ובמכתב לגרוסמן: "בשביל חוג קוראינו רצויים מאמרים קלי הבנה הכתובים בפשטות", י' בטבת, אצ"מ, KH4\4655.

35. "מתרחקים מן הפולמוס שאינו בו תועלת הוא רק מגרה את העצבים", כך בתשובה להתאחדות התימנים בארץ ישראל, ד' בשבט תרצ"ב, נמצא באצ"מ, KH4\4655.

36. ראו: ההד, סיוון תר"ץ, עמ' ב.

מבטייים שנאמרו עליה מצד החרדים הקיצונים ממחנה "אגודת ישראל" וכתבה: "ההד מתייחס ביושר, באובייקטיביות באהבה ובחיבה לכל הזרמים והסיעות והחוגים שביהדות החרדית גם לאלה שהם קיצוניים יותר מאגודת ישראל".³⁷ אופיו של 'ההד' היה רך וסבלני: "שאינ בו שמינית שבשמינית מן הרוגז המקובל".³⁸ במלאת עשר שנים ל'ההד' תיאר בהרחבה הסופר נפתלי בן מנחם³⁹ כיצד הגעת החוברת למקום מגוריו סימנה יום טוב בעבורם. הם מצאו בה דרישת שלום חמה מארץ האבות, והיו משוחחים ודנים על תוכנה כעל אירוע מדיני חשוב.⁴⁰ רבי בנימין הצליח ליצור בעיתון ההד במה שהעניקה מענה לזרמים מגוונים ביהדות הדתית-חרדית, ובמשך 27 שנות הופעתו תרם העיתון תרומה ייחודית להפצת הרעיון הציוני.

קווים לדמותו של ישראל חבס

ישראל חבס (1868-1940), עורך עיתון היסוד, היה מהדמויות הבולטות בתל אביב. חבס נולד בליטא לאביו ר' שמחה זיסל ממשפחת היסוד ("הודה ספרא ודינא") ולאימו בתיה, שהתייחסה לר' חיים מוולוז'ין. בצעירותו למד בשיבות הידועות בליטא: איישישוק, סלבדקה ווולוז'ין. הוא הוסמך לרבנות ונישא בן 22 לנחמה דבורה בת נחמן שלזינגר. משפחת חבס החלה להתפרנס ממסחר בעורות, ובמקביל הקדיש חבס זמן רב לפעילות למען ארץ ישראל, רכש בה אדמות והקים את חברת "שפה ברורה" להפצת השפה העברית. עם הקמת תנועת המזרחי ב'1902 (תרס"ב) הצטרף אליה ועמד בקשרים עם מייסדה הרב ריינס. בקיץ 1907 (תרס"ח), בהיותו בן 40, החליט חבס לעלות עם משפחתו הגדולה לארץ ישראל.

ברכה חבס ציטטה מתוך פרקי הזיכרונות שכתב אביה כי המטרה העיקרית הברורה לעלייה לארץ הייתה לתת לילדיו חינוך יהודי חרדי. מטרה נוספת, סמויה, הייתה להיפרד

37. אצ"מ, KH4\4653.

38. **ההד**, אב תרצ"ב, עמ' טז; ראו גם דבריו של ז' אוריאל במלאות שבע שנים להוצאת ההד: "שורה איזו רוח טובה, רוחם של אהרון הכהן ושל הלל הנשיא שהיו אוהבים שלום ורודפים שלום. אין סימן קל של סארקאזם. אין אפילו שמינית שבשמינית קנטור נגד מישהו ומשהו. במקום החימה והקנטור השגורים כל כך בכל עתוננו למן הימין ועד השמאל, באים ההסבר והניסיון להבין את הצד השני", **העולם** מת, 17 בנובמבר 1931, עמ' 908.

39. נפתלי בן מנחם (1911-1974) היה חוקר הספרות העברית, ביבליוגרף, ביבליופיל ואספן ספרים. עמד בראש מפעל הביבליוגרפיה העברית ושימש חבר בהנהלת מוסד הרב קוק וחבר ההנהלה הראשונה של גנזך הציונות הדתית.

40. נ' בן מנחם, "לחג שלא הוחג", **ההד**, חוברת ב, חשוון תרצ"ז, עמ' לב.

מטרדות המסחר והתגרנות, להיאחז בכרם ובשדה ולחיות חיי אדמה ללא מיקח וממכר. בתו העידה כי בשתי מטרות אלו הוריה נחלו אכזבה. משפחת חבס התיישבה בתל אביב, והחינוך היה נתון בידי אנשים הרחוקים מחיי התורה. לשיטתו של חבס, הדרך שבה חינוכו במוסדות הייתה כרוכה בסכנת התבלבלות רוחנית והעמדת דור של יהודים בלי יהדות. חבס העיד על עצמו: "את כל צרות ההתיישבות החדשה קיבלנו כמובן באהבה והיינו מוכנים לכל הקורבנות ורק צרת חינוך הבנים לא נתנה מנוח לנפשנו".⁴¹ נסיבות אלו הביאו את חבס לפעול במרץ רב להקמת תלמוד תורה ראוי בעיר תל אביב, ורוב פעילותו הציבורית התמקדה בחיזוק לימוד התורה, בחינוך הנוער לאהבת המסורת וחיבורם לעולם התורה בדרכים מגוונות. נוסף על כך הוא סייע לתנועות הנוער הדתיות בפיתוח פעולות וביצירת הווי תרבותי. הוא ארגן שיעורי ערב ושיעורים לצעירים בשבתות בבית הכנסת הגדול בתל אביב, ואף לימד בעצמו. הוא שימש חבר הנהלת ועד הקהילה בתל אביב ומילא תפקיד זה במשך 25 שנה. 13 שנה מהן היה סגן יושב ראש הוועד וממלא מקומו. הוא אף היה פעיל במפעלי סעד לנצרכים, ומחצית מהכנסתו החודשית הקדיש לצורכי ציבור, למוסדות צדקה וחסד ולמוסדות תורה. בתחילת שנות השלושים היה שותף בהקמת ישיבת "היכל התלמוד", ואף סייע בהחזקתה בהמשך דרכה.

חבס ביקש להגביר את כוחה של היהדות הדתית באופנים מגוונים, והצטער צער רב על קיפוחה בכל השטחים. לשם כך הטיף להשתתף בבחירות לקונגרס הציוני.⁴² בקטעי זיכרונות תיארה ברכה את אביה כאדם צנוע ללא שאיפות חומריות, איש חדרו אידיאליים, שקוע בעולמות רוחניים, לוחם קנאי לשלמות היהדות וקיצוני בתביעותיו הדתיות מתוך נאמנות לרעיון הציוני. חבס לא תמיד הזדהה עם דרכה של תנועת המזרחי, ולכן החליט לייסד במה משלו בעיתון היסוד לצורך השמעת דעותיו ודעות אחרים מן המחנה הדתי.⁴³ עיתון היסוד החל לראות אור בעשור האחרון לחייו של חבס, בשנים 1931-1940. עבודת העריכה הפכה להיות פועלו המרכזי בשנים אלו, והוא השקיע בה את כל מרצו וכוחותיו. נראה כי חוץ מעיתון זה לא נמצאה בשנים אלו עיתונות אחרת של הציונות הדתית שלא הייתה נתונה תחת פיקוח של מפלגה או ארגון מסוים.

שני העיתונים שפנו לציבור הדתי והחרדי וראו אור בארץ ישראל היו עיתון התור של הרב מימון, אשר יצא תחת ידה של המזרחי, ועיתון ההד, שיצא במימון קק"ל. אכן, עיתונים כלליים רבים ראו אור, אך רוב הציבור הדתי לא מצא בהם את מבוקשו, מאחר

41. ב' חבס, "סיפור בית אבי: קטעי זכרונות על ישראל חבס זצ"ל ומשפחתו" **ברכה חבס הכהן, בית אבי: דברים לזכרה**, חיפה תשכ"ט, עמ' 7.

42. ראו במלאות שלושים למותו: הצופה, ח' באלול ת"ש, עמ' 3.

43. ב' חבס, "סיפור בית אבי: קטעי זכרונות על ישראל חבס זצ"ל ומשפחתו **ברכה חבס הכהן, בית אבי: דברים לזכרה**, חיפה תשכ"ט.

שנכללו בהם השפעות זרות לרוחו. הרב הראשי לקהילת יפו ותל אביב הרב שלמה הכהן אהרונוסון, הביא זאת לידי ביטוי בגיליון הראשון של העיתון: "נחיצות עיתון כזה אשר יגן על כל הקדוש והיקר לישראל בטוב טעם ובכוחות ספרותיים הגונים".⁴⁴

עיתון היסוד (1931-1940)

עסקנותו הציבורית של חבס נגעה בצדדים רבים בהווי החיים התל אביביים, אך רצונו היה להשפיע באופן נרחב יותר על סדר היום הציבורי, וכן להגיע למוקדים רבים בציבור הדתי. בתחילה פרסם חבס את מאמריו בעיתון ההד,⁴⁵ אך לאחר שקיבל מכתב מרבי בנימין, ובו תיאר לו את סגנון המאמרים שבהם הוא מעוניין, הבין חבס כי מאמרי דעה פובליציסטיים בסגנונו לא יתקבלו. המאמר האחרון ששלח ל'ההד' עסק בבית הכנסת הגדול. רבי בנימין ענה לחבס, וכתב שישמח למאמרים על בתי הכנסת, וביקש את עזרתו בהחתמת מנויים חדשים לעיתון ההד.

בסוף דבריו חידד רבי בנימין מהי מטרת עיתון ההד: "ועיקר הדברים לתת בידי היהדות הדתית אורגן הגון שחוזר לכל בית ומרבה שלום בישראל ומרבה את הטוב והמועיל כפי יכולתו [...] כדי לעשותו לכלי חפץ בארץ חפץ".⁴⁶ חבס האמין כי יש ליצור עיתון חדש שיעמיד חומה לשמירת צביונה הדתי של העיר תל אביב; עיתון שישמש במה למחלוקות הקיימות, בנקיטת עמדה ברורה בסוגיות השנויות במחלוקת. לשם כך הוא החליט ליצור עיתון בלתי מפלגתי, עצמאי, שהוא יהיה העורך הבלעדי שלו, וכך יהיה בידו הכוח לפקח על תוכנם של המאמרים ולהחליט על סגנונם. הגיליון הראשון יצא לאור בחודש ניסן תרצ"א (1931), ומאז ראה אור מדי שבוע במשך כשבע שנים.⁴⁷

מטרת הוצאתו של 'היסוד' סומנה כבר בגיליון הראשון. חבס רצה להוציא לאור שבועון מתוך גישה של "מלחמת קודש זו באותו מקל נועם שיש בו משום הערה והארה, חיזוק והבלטה, הוראות דרך וסימון קיום, במצפון טהור של נקיידעת והולכי מישרים [...] להבליט את הראוי להבלטה, בלי קולי קולות, לא ברעש ה'. והיחס הער והלבבי מצד טובי הסופרים מעודד ומבטיח רבות, מחזק את האמונה בקיום השאיפה הרוממה".⁴⁸ חשיבות העיתון באה לידי ביטוי בשם שנבחר לו: 'היסוד', שמטרתו לשמש יסוד ובסיס לאיחוד

44. היסוד, גיליון א, כ"ח בניסן תרצ"ב, עמ' 1.

45. מאמריו של חבס בההד: ' חבס, "החברה החדשה והדת - סוציאליזם קומוניזם ותורת ישראל", שנה ז, חוברת ג, כסלו תרצ"ב, עמ' ג; "אחרי מטתו של הרב יוסף רבי", שנה ז, חוברת ד, טבת תרצ"ב, עמ' יג.

46. ז' באדר תר"ץ, אצ"מ, KH420598-3t.

47. בחודש אב תרצ"ח (1938), בשל קשיים כלכליים, ראה העיתון אור רק פעמיים בחודש.

48. היסוד, גיליון א, כ"ח בניסן תרצ"ב, עמ' 1.

הרמוני ולהבנה הדדית בין כל סוגי החרדים בארץ. הצורך בעיתון זה הוסבר על ידי חבס כצורך בהתפתחות הרוחנית ליצירת רעיונות ומאמרים עם משקל להגברת ההשפעה הדתית. לטענתו, העיתונות החרדית המפלגתית לוקה בחסר, מאחר שבכל מאמריה, אף שהיא מבוססת כולה על רעיון הקודש, בולטת הנימה המפלגתית באופן תדיר, וכך הטעם המוסרי נפגם גם אצל הקורא השייך למפלגה וקל וחומר שאצל הקורא שמחוץ למפלגה. חבס ציין כי הרבנים הראשיים נמנעים מלהביע את עמדתם בעיתונים המפלגתיים; הגם שרצונם להתבטא בנושאים השנויים במחלוקת, הם כובשים את נבואתם, ובלבד שלא להופיע בין אנשי המפלגה.⁴⁹ 'היסוד' ראה עצמו: "אכסניה למורינו ומאורינו הגדולים בארץ ובגולה",⁵⁰ והיה חשוב לו לתת במה לכל אותם סופרים דתיים שבולמים ומסתירים את זרם מחשבותיהם: "באין מקום שבו יוכלו לטייל כאות נפשם וכשאיפת נשמתם. וכך אין מי שנהנה מהכח הרוחני הגדול שלהם ואין מי שיתענג מזיו כבודם הרי גם הם בעצמם מתנוונים והולכים, הכישרון נעשה כהה המחשבה משתתקת והלב מתכווץ בקרבו".⁵¹

מאמרים רבים עסקו בחיזוק היהדות, בפרסום שיעורי תורה במוקדים שונים בערים ובהצעות לשיפור החינוך הדתי. נוסף על כך הוצעו כיווני חשיבה ליחס הנכון אל הנוער בדור זה.

בחלוף כחצי שנה מעת שהחל 'היסוד' לראות אור, ראה חבס לנכון להדגיש לרבי בנימין כי אין תחרות כלל בין עיתונו לעיתון ההד: "אמנם לא בהכל אנו מסכימים לאופטימיות של 'ההד' אבל בכל זאת לא נצא אף פעם נגד דברים כאלה לדעת 'היסוד' כי בכלל עתון חרדי צריך להיזהר בדברי קינותור".⁵²

אחד הנושאים המרכזיים שזכו לסיקור שבועי בעיתונו של חבס היה היחס לשמירה על המסורת. בהתאם לכך פורסמו באופן עקיב מאמרי דעה וידיעות על אישמירת הדת בפרהסיה הציבורית, כדוגמת חילול שבת, גידול שפנים לשם הספקת בשר טוב וזול,⁵³ אכילת חמץ בפסח⁵⁴ ונישואין אזרחיים.⁵⁵ המערכת קראה לרבנים לצאת כנגד ההסתדרות הצינונית, להוקיע את מעשיה או לנתק את הקשרים עם המוסדות הלאומיים בגין אותם מעשים, ונכתבו מאמרים במטרה להסביר את שורשי המצב של חילול הדת.⁵⁶ חבס האמין

49. **היסוד**, גיליון יט, י"א בחשוון תרצ"ג.

50. ח"ז חרל"פ, **היסוד**, גיליון ד, כ"ה בסיוון תרצ"ב, עמ' 3.

51. חבס, שם. לרשימת רבנים שכתבו מאמרים לעיתון ראו: **היסוד**, גיליון יד, י"ד באלול תרצ"ב, עמ' 4.

52. **היסוד**, גיליון יז, כ"ו בתשרי תרצ"ג; אצ"מ, KH4\4654.

53. **היסוד**, גיליון יב, כ"ט באב תרצ"ב, עמ' 1.

54. לדוגמה: במסעדה של השומר הצעיר בחדרה, בתל אביב ובגן שמואל. **היסוד**, גיליון ו, י' בתמוז תרצ"ב.

55. שם, עמ' 1.

56. ראו שם.

כי מכוח פרסום מעשים אלו יימצא הפתרון לחילול הקודש.⁵⁷ לדבריו אין לשקוט ואין להיכנע, אלא יש להרים את קרן היהדות בגאון ולהתאחד בחזית אחת נגד המתנקשים במסורת ישראל.⁵⁸

לעומת העיסוק המוגבר בסוגיות אלו ונקיטת העמדה הברורה של 'היסוד', עיתון ההד נתן לסוגיות אלו במה צנועה, מתוך יחס מכיל ובניסיון להגיע להבנה עם הצד האחר. דוגמה אחת מני רבות לעמדה זו של 'ההד' אפשר למצוא במקרה שבו התפרסמה ידיעה במאמר מערכת ב'ההד', ובה תואר כיצד תושבים בכפר מל"ל עבדו בבציר ענבים בכרם בשבת. בעקבות זאת חוגים מסוימים קראו לאסור קנייה מתוצרת תנובה. הכתב הביע צער על צעד זה והסביר כי הדבר יביא להפסדים כלכליים ליישוב היהודי, וגם לא יועיל כלל לחיזוק שמירת השבת. לדבריו, הדרך לקדם את שמירת השבת היא בנועם ובחיזוק רגשי האחוה היהודית ולא באמצעים של קנטור ומחלוקות.⁵⁹

צעדים ראשונים של התיישבות – המזרחי והפּוהמ"ז, קבוצת ההכשרה

עד כה ראינו כי הבדלי הגישות בין עיתון 'היסוד' ו'ההד' נבעו ממקור המחויבות שלהם. בעוד 'ההד' מומן על ידי קק"ל ושירת את מטרותיה, 'היסוד' קידם את מטרותיו של הציבור הדתי בעיצוב דרכה של הציונות, כפי שמוציאו לאור ראה אותן. נוכח זאת ש'היסוד' לא היה ממומן ובכל זאת הצליח למכור גיליונות ולהתקיים במשך שנים רבות, אפשר לטעון כי ייצג נאמנה את דעותיהם והשקפתם של קוראים רבים. כמקרה בוחן המעיד על הבדלי הסיקור בין העיתונים נבחר מקרה שבו היה קונפליקט ברור וחד בין הנהלת הקרנות ובין מנהיגי הציבור הציונידתי וראשיו. מקרה כזה התרחש סביב ההתיישבות בשיח' אבריק. בפסקאות שלפנינו מובאת סקירה קצרה על אירועים אלה, ולאחר מכן מוצגת סקירת אירועים אלה בעיתונים 'ההד' ו'היסוד'.

בשנים 1909-1925 (תרס"ט-תרפ"ה) נעשו ניסיונות רבים מצד תנועת המזרחי להקים נקודות התיישבות חקלאיות. המכנה המשותף כמעט לכל הניסיונות הוא תהליך ארוך שבו התנועה הציונית פקפקה ביכולתם של גרעיני ההתיישבות להצליח והציבה תנאים מחמירים בתנאי לסיוע של הקרנות. בסופו של דבר, לאחר שנים של מאמץ, חוסר יכולתם

57. המערכת תיארה כיצד היא הוצפה במכתבי קוראים שתיארו את ההפקרות הנוראה במקומות שונים. ראו שם.

58. שם.

59. ההד, אב תרצ"ב, עמ' 2.

של המתיישבים לעמוד בתנאים אלו הביא להתפרקות הגרעינים.⁶⁰ מנחם רוטשטיין ציין כי הניסיונות הללו לא צלחו מסיבות כלכליות, חברתיות וארגוניות. כל חברי אותן הקבוצות הגיעו מן המעמד הבינוני, משנתם החלוצית עדיין לא הייתה סדורה, ולפיכך הם לא הצליחו להתמודד עם הקשיים שבהם נתקלו.⁶¹

בשנת 1922 (תרפ"ב), בראשית התארגנות הפוהמ"ז והתגבשות משנתה האידאולוגית, נקבע כי המטרה המרכזית תהיה בעבודה חקלאית ובהשלטת רוח תורת ישראל על בניין ארץ ישראל בניסיון ליצור חיי תורה ועבודה: "השאפה העיקרית של העולה החדש וחלוץ הבניין של הארץ היא התיישבות חקלאית, אליה הוא נושא את נפשו ובה הוא רואה את התגשמות האידיאלים אשר נשא בליבו כל ימי חייו".⁶² אנשי הפוהמ"ז דגלו בערכי החלוציות, בחיים יצרניים, בעבודת כפיים, בחקלאות ובערכים חברתיים סוציאליים. מטרתם הייתה ליצור לחברי התנועה אפשרות לשמור על מסגרת חיים דתיים בתוך קהילת הפועלים בארץ, שקמה על יסוד אידאולוגיה סוציאליסטית חילונית.

נראה כי על רקע התנהלות קק"ל מול תנועת המזרחי בעבר הפיקו חברי הפוהמ"ז לקחים, ובחרו לפעול אקטיבית. הם ביקשו להוכיח כי קיום מצוות אינו עומד כמכשול לבניין הארץ, אלא להפך: הקודש ביכולתו לרומם את החול.⁶³ הפוהמ"ז הקימה תחילה קבוצות הכשרה במושבות במאמץ להגשים את הרעיון הלכה למעשה. קבוצת ההכשרה החקלאית הראשונה התאגדה בשנת 1921 (תרפ"א) בראשון לציון, ובנובמבר 1922 (חשוון תרפ"ג) הייתה הראשונה להתיישב על אדמת כפר אוריה. שמונה חברים רווקים עבדו במשך חמש שנים במאמצים רבים עד שלבסוף בהסכמת ההנהלה הציונית הם עברו להקים את שכונת הפוהמ"ז בכפר חסידים. קבוצה זו הגבירה את המרץ להתארגן בקבוצות הכשרה, ועד לשנת 1928 הוקמו 36 קבוצות לצורך הכשרה חקלאית והתגבשות חברתית, הכנה להתיישבות הקבע. ישעיהו שפירא כתב על הקמת קבוצות חקלאיות אלו:

בזה גלינו חרפה מהציבור הדתי בישוב. שכן עד היום הקבוצה החקלאית הייתה רק נחלת פועלים חילוניים. הנחה מקובלת הייתה שאין הציבור הדתי מסוגל למעשה יצירה. בכוחות

60. צ' שילוני, **הקן הקיימת לישראל וההתיישבות הציונית 1903-1914**, ירושלים 1990, עמ' 111-115, 175-173.

61. ראו: מ' רוטשטיין, **מושב העובדים הדתי של הפוהמ"ז - רעיון ומעשה בשנים תרפ"ב-תרצ"ה**, עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשמ"ה, עמ' 105.

62. שם, עמ' 47, מובא המבוא לתזכיר של הפוהמ"ז לקראת הוועידה המזרחית העולמית והקונגרס הי"ג (קרלסבד, אוגוסט 1923), הפועל המזרחי, אב תרפ"ג.

63. "התנועה חפצה להקים עדת חקלאים שישמיעו ביום את ברכת העבודה בשדה ובערבים יעלה קול התורה מנויהם הצנועים". ראו: מ' חזני, **משדה יעקב עד טירת צבי - סקירה על התיישבות הפוהמ"ז בארץ ישראל**, תל אביב תרצ"ח, עמ' 3.

פלא מתגברים החברים על כל המכשולים שפוגשים בדרכם. והיו לפלא בחריצותם ובעבודתם העקשנית.⁶⁴

בקבוצות ההכשרה אפשר למנות בפתח תקווה את קבוצות "שמואל" ו"ריינס" (תרפ"ג) ושנה לאחר מכן את קבוצות "הודה הלוי", "חתם סופר" ו"קלישר". בסמוך לפתח תקווה הייתה כברת אדמה שנקנתה על ידי הרב אריה סלבנדי, ואדמה זו הייתה קשורה בפרשיות שונות של ההתיישבות הדתית במשך כמה וכמה שנים (כפר אברהם). בחדרה נוסדה קבוצת "צבי", בראש פינה הוקמה קבוצת "נציב", וביבנה הוקמו הקבוצות "חיים" ו"התקומה". בשנת 1923 (תרפ"ג) רכשה קק"ל את אדמת כפר חיטים, שהייתה אחת מן הקרקעות הראשונות שנגאלו על ידיה. רכישה זו נעשתה בשלבים, עד שלבסוף הביאה לאיחוד כל השטח כולו לחטיבה רצופה אחת, ללא רצועות אדמה בבעלות ערביי הסביבה. בשנת 1924 (תרפ"ד) החליטה ההנהלה הציונית ליישב על אדמה זו מושב של המזרחי. כפר חיטים שוכנת סמוך לטבריה, והכוונה הייתה שיעיר זו תשמש סעד ועזר ליישוב החדש גם במובן החברתי וגם במובן המשקי. מאחר שהיה זה המושב הראשון של המזרחי, כל הגושים של המזרחי השתדלו לקבל חלק בהתיישבות זו, ולבסוף 40 משפחות עלו על הקרקע, ומהן 16 משפחות חברי הפוהמ"ז, 16 משפחות מהמזרחי הצעיר ושמונה משפחות מהמזרחי. היו בהם יוצאי רוסיה, פולין, ליטא, רומניה, עולה אחד מארצות הברית ועולה אחד מתימן. חלק מהמשפחות לא היו כשירות לעבודה חקלאית, והחברים נחלקו בענייני דעה והשקפה. מהר מאוד הגיע המצב לידי מריבות וקטטות, שרק הלכו וגברו עם הזמן. עוד התברר שמצב האדמה דורש השבחה יסודית של כמה שנים, וגודל השטח שהוקצה לכל משפחה אינו מספיק. תנאי החיים היו קשים; המקום שרץ נחשים ועקרבים שחדרו לצריפי המגורים, והתושבים סבלו ממחלות שונות ובהן מלריה, דלקות עיניים וגרענת. לאחר ניסיונות להשכנת השלום בין התושבים ולביסוס המושב, בשנת 1931 (תרצ"א) הוחלט על ידי המזרחי ומנהל המחלקה להתיישבות לפנות את כל המתיישבים מן המקום וליישב במקומם קבוצה של מתיישבים צעירים של הפוהמ"ז, שהיו להם הכשרה חקלאית ורקע חברתי מתאימים. ברגע האחרון החליטה הסוכנות לסגת מתוכנית זו, ובמקום נשארו 11 משפחות.⁶⁵ כעבור שמונה שנים נעזב המקום בגלל תנאי קיום קשים, מחסור במים ובעיות אחרות.⁶⁶ יחיאל אליאש תיאר את האכזבה מאי־סיועה של קק"ל לכפר חיטים:

64. ש' דניאל, ר' ישעיהו שפירא: פרקי חיים, תל אביב תש"ו.

65. להרחבה ראו: הרב י' שפירא, "להרפתקאותיו של הישוב בכפר חיטים", ההד, ה' בשבט תרצ"ב, עמ' יב.

66. על הווי החיים בכפר חיטים ראו בהרחבה: א' כספי, "מושב חיטין תרפ"ה – פרקי יומן", קתדרה 55 (1990), עמ' 110-125.

הנימוקים היו שונים, ואחד מהם, שמתיישבים דתיים אינם מסוגלים להקים משק מודרני, באשר קבעו לעצמם דרך של שמירת שבת כהלכתה [...] ידענו שלא האמת מדברת מגרונם אבל לא היה בכוחו של הפוהמ"ז לגבור עליהם.⁶⁷

כמה קשיים עמדו בדרכי התיישבותם של חברי הפוהמ"ז, ואותן שנים לוו בלבטים רבים על דרכי ההתיישבות המתאימה. נוסף על המשבר הכלכלי⁶⁸ בשנים 1926-1927 (תרפ"ו-תרפ"ז), שהיה מנת חלקה של ההתיישבות העובדת בכללה, סבלה ההתיישבות הדתית מחוסר הבנה מספק לצרכיה ומחולשתו של הארגון העומד מאחוריה – תנועת האם המזרחי. קשיים אלו הביאו לבסוף לחיסול הקבוצות, ורוב חבריהן התפזרו. עם זאת מכשולים אלו לא החלישו את רוחם של חברי הפוהמ"ז, ובגאווה רבה האמינו שעליהם לגאול דור מחרפתו. בחזונום צפו דור של חקלאים דתיים, דור עובדים ישרים המאמינים בה' ובתורתו, מקיימים את המצוות התלויות בארץ, מפריחים את השממה העזובה מתוך אמונה ביעודם: חיי תורה ועבודה על אדמת הלאום בארץ ישראל.

אחד מהמקומות הבולטים בשדה ההתיישבות הציונית במאה ה־20 היה אדמת עמק יזרעאל. זה היה האזור הראשון בתולדות היישוב שבו רכשו המוסדות הציונים קרקע בקנה מידה נרחב, שהיה יכול לשמש מקום קליטה לאלפי נפשות. רובו של השטח היה מישורי, המרחבים היו גדולים, אדמות המזרע היו משובחות, והייתה גלומה בהן אפשרות להתיישבות יהודית צפופה בלב הארץ, בין חיפה לטבריה.⁶⁹ הביצות באדמות העמק יובשו, האדמות עובדו, ואזור זה הפך לאחד ממוקדי המשיכה להתיישבות.

לסיכום עשר שנות התיישבות בעמק בשנת 1931 (תרצ"ב) תיארה מערכת 'ההד' את גודל המהלך: "נוצר הטפוס של הפלח העברי המוציא לחם ממש מן הארץ, בזיעת אפו. נוצר המשק המספק ליישוב העברי את צרכי ביתו מתוצרת עברית. נוצר הטפוס של התיישבות יהודית שמן המסד ועד הטפחות היא נעשית בכספי העם ובקרנות הלאום.

67. י"א אליאש, **מעשה הבא בחזון**, תל אביב 1983, עמ' 52.

68. ד' גלעדי, "המשבר הכלכלי בימי העלייה הרביעית", **הציונות**, כרך ב' (1971), עמ' 119-147. גלעדי הסביר כי ההסתדרות הציונית קיבלה עליה את האחריות לטיפול במשבר הכלכלי בצורה מעוררת כבוד. ההנהלה הציונית ניסתה לגייס סכומי כסף לסיוע, אך למרות מאמציה לא עלה בידם לגייס סכומי כסף משמעותיים, ועיקר הנטל של הטיפול ומציאת פתרונות היה על גבה של ההסתדרות. מכאן אולי יש להבין מדוע הם התנהלו בצורה זהירה בחלוקת הכספים להתיישבות בשיח' אבריק.

69. על מהלך הרכישה ראו: מ' אורן-נורדהיים, "דונם ועוד דונם – רכישות בעמק יזרעאל לאחר מלחמת העולם הראשונה", בתוך: מ' נאור (עורך), **עמק יזרעאל 1900-1967: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר**, ירושלים תשנ"ג, עמ' 43-53.

בתקופת עשר זו בארץ 'העמק' הוא אחד ההישגים הכי חשובים. הוא בבחינת נכסי צאן ברזל.⁷⁰ למהלך התיישבותי זה רצו חברי הפוהמ"ז לחבור.

רצף האירועים בהתיישבות שיח' אבריק שבעמק יזרעאל – מושבו הראשון של הפוהמ"ז בארץ ישראל

כדי להבין את מהלך ההתרחשויות סביב המאבק על שיח' אבריק נסקור בקצרה את האירועים שקדמו למאבק. אין בהקדמה זו חידושים רבים משום שהמתואר בה נסקר לא אחת בעבודות קודמות,⁷¹ אך הבנת השתלשלות האירועים מראשיתה תסייע להבנת העמדות שנקט כל אחד מן הצדדים במאבק ולהבנת הסיקור העיתונאי.

כחלק מרצונם הגובר והולך של חברי הפוהמ"ז למלא תפקיד פעיל במפעל ההתיישבותי התגבשו במהלך השנים 1925-1927 (תרפ"ה-תרפ"ז) כמה קבוצות הכשרה של הפוהמ"ז על אדמת סאלוונדי, מזרחית צפונית לפתח תקווה, ועיניהם נשואות להקמת מושב חקלאי בעמק יזרעאל. רצונם להתיישב דווקא בעמק נבע מהעובדה כי עד כה התיישבות בעמק הייתה כולה על ידי אנשים וגופים הרחוקים מן הדת והמסורת. בשנת 1925 (תרפ"ה), במקביל להתגבשותן של הקבוצות החקלאיות, הגיש הפוהמ"ז לקונגרס הציוני הי"ד בווינה את תביעתו להקמת מושב עובדים בעבור חבריו בתוך התיישבות העובדת החדשה, על אדמת עמק יזרעאל.⁷² הקונגרס הציוני החליט לאשר התיישבות זו, אך בשל מגבלות תקציביות הוחלט לדחות את אישור התקציב בכשנתיים, ולהתחילו בשנת 1927 (תרפ"ז). לשם הכנה אל העלייה לקרקע הוטל על קק"ל לאתר קרקע מתאימה, ובזמן הוטל על ההנהלה הציונית להכשיר את התנאים להגשמת המפעל.

בשנת 1926 (תרפ"ו) גיבשה המחלקה להתיישבות של ההנהלה הציונית עם הקרן הקיימת והמרכז החקלאי תוכנית להקמת 11 יישובים חדשים באדמת העמק בתוך שנתיים.

70. ההד, תשרי תרצ"ב, עמ' ב.

71. הרקע ההיסטורי למאורעות שיח' אבריק מוצג על סמך הספרים הבאים: נ' עמינת, "מכורה" – יישובים דתיים במולדת, א, שדה יעקב וירושלים תש"ד; ש' דניאל, באהלי תורה ועבודה – פרקי היו מיישובי הפוהמ"ז בארץ ישראל, ירושלים תרצ"ח; מ' חזני, משדה יעקב עד טירת צבי – סקירה על התיישבות הפוהמ"ז בארץ ישראל, תל אביב תרצ"ח; מ' רוטשטיין, מושב העובדים הדתי של הפוהמ"ז – רעיון ומעשה בשנים תרפ"ב-תרצ"ה, עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשמ"ה; ח' פלס, ההתיישבות הדתית בארץ ישראל בשנות ה-20 וה-30, עבודת דוקטור, אוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ו.

72. בקשה זו הועלתה לאחר הפילוג בתרפ"ה, כאשר הפוהמ"ז היה מחולק לימין ולשמאל. על תהליך הבקשה מול ההסתדרות הציונית ראו: מ' רוטשטיין, מושב העובדים הדתי של הפועל המזרחי – רעיון ומעשה בשנים תרפ"ב-תרצ"ה, עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשמ"ה, עמ' 108-111.

לרשותם עמדו כ־40,000 דונם המיועדים להתיישבות חקלאית. כחלק מתוכנית התיישבות זו הוחלט על הקמת שלושה יישובים ארציים,⁷³ יישוב אחד של המעמד הבינוני, והיתר, שבעה במספר, הוקצו לתנועת הפועלים.⁷⁴ משנחשפו פרטי התוכנית בפני אנשי הפוהמ"ז ימין, והתברר כי הם אינם נכללים במועמדים ליישוב בהתיישבות החדשה, התעוררה בקרבם התמרמרות רבה, שהובילה לקריאה לעשות מעשה. הוועד של הפוהמ"ז ימין ועימו הוועד החקלאי התכנסו באוקטובר 1927 (י"ד בחשוון תרפ"ז), ובאותה פגישה הציע ש"ז שרגא⁷⁵ ליישב את אדמת גבעת קומי, השוכנת אף היא בעמק ועד כה לא קמה בה התיישבות כלשהי. לעומתו חלק מהמשתתפים סברו כי גבעה זו עתידה להתאכלס בקיבוצים חילוניים, והדבר אינו תואם את התפתחותו של מושב דתי של 20 משפחות.

רעיון נוסף שהועלה היה לתבוע את גוש הקישון, אך שמואל חיים לנדוי (להלן: שח"ל)⁷⁶ לא אהד את הרעיון וטען שגם שם עתידות להתיישב קבוצות חילוניות. לאחר שהוברר כי רכישת אדמת קומי תסתיים רק בעוד שנה־שנתיים, דרש הפוהמ"ז בתמורה את אדמת וורקני, שיועדה לעולי מרמורש מרומניה במסגרת היישובים הארציים.⁷⁷ חברי הפוהמ"ז הציעו עסקת חליפין, שבמסגרתה יקבלו כעת את אדמת וורקני וכשיגיעו יהודי מרמורש ארצה הם יקבלו את אדמת קומי, שעד אז רכישתה עתידה הייתה להסתיים. הצעה זו הוגשה ליושב ראש קק"ל מנחם אוסישקין, אך נדחתה על הסף, מאחר שהכסף לרכישת אדמה זו בא מיהודי מרמורש ויועד להתיישבות של יוצאי רומניה.

החלטתו של אוסישקין עוררה מחאה גדולה בקרב אנשי הפוהמ"ז. בעקבותיה התכנסו חברי ועד הפוהמ"ז לדיון סוער, שבו הועלתה הצעה באווירת מרי, לעלות לאדמת וורקני, שעמדה באותה עת שוממה, חרף התנגדות המוסדות. מנגד הועלו טענות נגד העלייה מחשש לדיון גזלת קרקע וחשש ליצירת תקדים שבו "כל דאלים גבר". על כך השיב שח"ל

73. יישוב ארצי: כדי להגדיל את איסוף התרומות בקרב הקהילות הציונות בחו"ל התחייבה קק"ל לייעד קרקע לאותם תורמים ששאפו להתיישב במסגרת יישובית חקלאית עם עלייתם ארצה ולא השתייכו לתנועת פועלים מסוימת.

74. על ההתיישבות בעמק ראו: 'מרקוביץקי, רוח העמקים: מפעלות קק"ל כנדבך בבניין הבית הלאומי, 1936-1920, ירושלים 2007, עמ' 44-98. בפרק זה לא מוזכרים כלל ניסיונות ההתיישבות של אנשי הפוהמ"ז בשיח' אבריק.

75. שלמה זלמן שרגא (1899-1955) היה אידאולוג ופוליטיקאי ציוני דתי. ממייסדיה ומנהיגיה הבולטים של תנועת תורה ועבודה, הפוהמ"ז ומראשי מוסדות "המדינה שבדרך".

76. שמואל חיים לנדוי (1892-1928) היה הוגה דעות וממנהיגי הפוהמ"ז. הוא היה אחד מנושאי דבריה של הציונות הדתית במוסדות הלאומיים.

77. מנחם קרן־קרץ תיאר כיצד בשנת 1925 נפגשו סוקולוב ואוסישקין עם נציגי האיכרים החרדים ממרמורש בטרנסילבניה. משלחת מטעמם הגיעה לארץ כדי לבחון את הקרקעות שהציעה ההסתדרות, וב־1927 נשקלה עלייתם של כמה עשרות חקלאים יהודים, אך הדבר לא יצא אל הפועל משום שלעולים היה חסר ההון העצמי הנדרש לקיומם.

כי הקרקע אינה נגזלת והיא הייתה ונשארת אדמת הלאום, ללא תלות בשאלה מי המיישב אותה. טיעון נוסף לטובת העלייה לזורקני היה כי הקרקע שייכת לעובדיה, ומי שעובד בה ומתיישב עליה הוא הראוי לקבלה. נראה כי בקרב אנשי הפוהמ"ז קיננה הרגשה שההנהלה הציונית הכריזה מלחמה על ההתיישבות הדתית והוחה הדעה כי אסור לוותר כעת וכי יש להוציא אל הפועל את ההתיישבות על אדמת זורקני גם במחיר של עימות חזיתי עם קק"ל והסתדרות הציונית.

אפשר לשער כי החשש שעלה בקרב אנשי הפוהמ"ז התעורר נוכח ניסיונם המר של התיישבות המזרחי, שחוו תגובות דומות בניסיונותיהם להתיישב, ונדחו אף הם על ידי המוסדות המיישבים ולבסוף נאלצו להתפרק. כלקח אנשי הפוהמ"ז השתדלו להגיע לשלב העלייה לקרקע מוכנים יותר, והתארגנו תחילה בקבוצת הכשרה, אך למרות זאת נדחו בידי המוסדות המיישבים באופן דומה. ההבנה כי למרות ההכנות של קבוצות ההכשרה העלייה נדחית בטיעונים שונים גרמה להם לחשוב כי הדחיות הן על רקע דתי ולא על רקע מקצועי, והגבירה את החשש בקרבם כי אם עלייה זו לא תצא אל הפועל הארגון יתפזר. לבסוף, ב־24 בנובמבר 1927 (י"ח בכסל תרפ"ז), עלתה קבוצת חברים ראשונה, של 25 חברים,⁷⁸ על אדמת זורקני (כיום כפר ברון) בעמק יזרעאל, ללא נטילת רשות מהמוסדות המיישבים. הקבוצה נקראה 'ארגון א' הפוהמ"ז-בורקני'. הם החלו בעיבוד הקרקעות ובהכנות למזרע חורף וקיץ, אך מאחר שהיו בעלי אמצעים דלים פנו אל קק"ל ולמחלקה להתיישבות בבקשה לעזרה. הודעה זו עוררה כעס גדול מצד קק"ל, ואוסישקין וקפלנסקי דרשו כי ההנהלה הציונית תקבל החלטה ולפיה יעזוב הארגון את המקום. בסוף הושגה פשרה שלפיה ההנהלה אישרה את התיישבותם בגדר קבוצת הכשרה, והוחלט להעביר את אנשי הארגון לקרקע נרחבת, שנרכשה על ידי ההנהלה הציונית מאחד מאיכרי המושבה בכפר סבא. לאחר כשלושה חודשים, בפברואר 1927 (אדר א' תרפ"ז), החברים נאלצו לעבור למקומם החדש בכפר סבא, ושם הם שהו שבעה חודשים והוכיחו כי ביכולתם להיות קיבוץ הכשרה בכל המובנים.

בשלב זה ביקשה הפוהמ"ז לחפש באופן עצמאי קרקע מתאימה לחבריה כדי להציעה למוסדות המיישבים. ב־21 במרץ 1927 (אדר ב' תרפ"ז), התקיימה ישיבה של קק"ל עם חברי הפוהמ"ז ימין, ובה ביקשו כי קק"ל תרכוש 10,000 דונם בשיח' אבריק בעבור התיישבות הארגון. אוסישקין אישר את הבקשה, אך בישיבת הדירקטוריון שהתקיימה חודש לאחר מכן, קולונל פרדריק קיש, יושב ראש ההנהלה הציונית וחבר הדירקטוריון של קק"ל, שלל את רכישת אדמות שיח' אבריק בטענה שמצבה הכספי של קק"ל אינו מאפשר זאת. עוד טען כי קק"ל אינה נוהגת לרכוש קרקעות בעבור גוף מסוים, ונושא חלוקת הקרקעות הוא

78. קבוצת ההכשרה שעלתה לזורקני הייתה קבוצה שקמה לאחר הפילוג שהתחולל בפוהמ"ז, והשתייכה לימין.

מעניינה של המחלקה להתיישבות. לבסוף לא התקבלה החלטה חיובית בעניין, והפּוהמ"ז יצאה בהודעה להנהלה הציונית כי נוכח ההתפתחויות והדיבור בשני קולות מצד המוסדות, לא תהיה ברירה אלא לשותף את דעת הקהל, בייחוד את זו של היהדות החרדית, באשר להתנהלות המוסדות ובקיפוח הזכויות של הפועל הדתי.

כאן המקום לציין כי קיפוח זה בא לידי ביטוי לא רק בסוגיית ההתיישבות, אלא אפיין את יחסה של הסתדרות העובדים כלפי הציבור הדתי, ולא אחת מנעה מחברי המזרחי והפּוהמ"ז שותפות פעילה בעשייה הציונית. לאורך השנים העמידה הסתדרות העובדים דלתיים ובריאח בפני הפועל הדתי, אפילו בעניינים הכלכליים המשותפים לכלל הפועלים ולא רק בעניינים הייחודיים לפועל הדתי, כגון שבת וכשרות.

אחת הדוגמאות התרחשה מעט לאחר הקמת הפּוהמ"ז בשנת 1922, עת ניסו חבריו להשיג דריסת רגל בשדה העבודה אך זכותם נשללה מיידית ודחייתם נעשתה שכיחה ומקובלת. הסתדרות העובדים הכללית הצרה את צעדיהם של חברי הפּוהמ"ז על רקע דתי. היא התנכלה לחבריה ופגעה בהם, ולא אפשרה להם לעבוד ללא הצטרפותם להסתדרות העובדים⁷⁹ – הצטרפות שהייתה מטשטשת את זהותם הדתית.⁸⁰

משחשו חברי הפּוהמ"ז כי פועלים דתיים מקופחים בהשוואה לחבריהם החילוניים, ומשפניותיהם להסתדרות העובדים לא נענו, החליטו להקים הסתדרות פועלים עצמאית כבר בשנה הראשונה להקמת התנועה. הקמת הלשכה הנפרדת, סידור העובדים במקומות העבודה השונים והקמת מטבחים נפרדים, עוררו מייד כעס והתנגדות מצידה של הסתדרות העובדים, והיא בחרה בנקיטת אמצעים חריפים ללא התרעה או ניסיון להידברות. החל יחס של התנכלויות רבות לפועלים, אשר הגיע אפילו לקטטות, ולא פעם אף ננקטו אלימות קשה ויחס משפיל לעובדים הדתיים.⁸¹ תופעה דומה תוארה גם באופן אספקת אשרות עלייה. מנהל העלייה הכללית של ההסתדרות דרש למסור להסתדרות את כל הסרטיפיקטים המתקבלים מהממשלה על ידי הנהלה הציונית בשביל מרכז העלייה

79. ראו ריאיון שערך ד' שפטיה עם מ"ש גשורי: ד' שפטיה, "מאבקו של הפּוהמ"ז על הזכות לעבודה בימי בראשית", בתוך: י' רפאל ושי"ז שרגאי (עורכים), **ספר הציונות הדתית**, ב, ירושלים תשל"ז, עמ' 172-173.

80. ראו דבריו של יהושע השל פרבשטיין בקונגרס הציוני ה"ג: "וכך היה המצב גם ביחס להעבודה בארץ ישראל. החלוצים המזרחיים אינם מוצאים שם קבלת פנים. גם בני השמאל צריכים להתרגל לכך, שיבואו לארץ חלוצים בעלי דת. קפלינסקי צריך להתרגל לראות במזרחי לא רק מפלגה דתית כי אם גם מפלגה סוציאליפוליטית. ראו: י"ה פרבשטיין, "הקונגרס הציוני השלושה-עשר", **התור**, כ"ט באלול תרפ"ב, עמ' 19.

81. ראו לדוגמה: "התנפלות על הפּוהמ"ז", **התור**, כ"א באדר תרפ"ג, עמ' 14; "התעללות", **הפועל המזרחי**, טבת-שבט תרפ"ה, עמ' ג.

שלו. דרישה זו סגרה את הדלת בפני יותר מ-10,000 חברים של החלוץ המזרחי ובאה להעמיד בחוזק יד את השליטה של ההסתדרות על הנעשה בארץ.⁸² דרך שליטה זו בעבודה המאורגנת, בעלייה ובהתיישבות ביקשה ההסתדרות העובדים לעצב מחדש את ההשקפות והאמונות של הפועלים, ובכך למחוק את הדת היהודית מהזהות הלאומית. ניכר כי ההתנגדות להשתלבותם של דתיים בעשייה הציונית התבססה על מניע אידאולוגי שלפיו השילוב בין הציונות לדת אינו אפשרי, כפי שאפשר למצוא לא אחת בכתיבהם של הוגי הציונות החילונית.

במקביל, בקיץ 1927 (תרפ"ז) רכשה קק"ל 9,725 דונם מאדמות שיח' אבריק, אך המחלקה להתיישבות הודיעה כי אדמה זו נועדה לארגון ב' של ההסתדרות הכללית, שישב באותה העת בנהלל והמתין להתיישבותו. בקונגרס הציוני הטי"ו (שנערך בין 30 באוגוסט עד 11 בספטמבר בשנת 1927) אישרה ועדת ההתיישבות שעל יד הקונגרס את ההתיישבות החדשה של הפוהמ"ז ואף הקציבה בעבורה 2,000 לירות ארץ ישראליות. מנגד, לרגל קיצוץ בתקציבי ההסתדרות הציונית החליטה ההנהלה הציונית בארץ ישראל לדחות את התיישבות הארגון ולבטל את אישור הקונגרס. החלטות סותרות אלו הביאו את הוועד הפועל של הפוהמ"ז ימין לנצל את הספק שהתעורר ולהחליט לעלות לשיח' אבריק.

נרגשים עלו בפעם הראשונה 12 בחורים, חברי הפוהמ"ז, לאדמת שיח' אבריק בספטמבר 1927 (אלול תרפ"ז) וכחודשיים לאחר מכן הצטרפו אליהם שאר חברי הקבוצה.⁸³ במקביל להכשרת המקום הם נתקלו בבעיות קשות של בצורת, קדחת ושרפה של הגורן, שאיימה לחסל את התבואה. המצוקה המרכזית נבעה מחוסר בתקציב, שהביאה לכך שלא פותחו ענפי חקלאות, לא נבנו בתי קבע ולא התאפשרו תנאי מחיה בסיסיים.

ביולי 1928 (אב תרפ"ח) התקיימה ישיבה של הוועד הפועל הציוני, ובה הוחלט על אישור התיישבות הפוהמ"ז בשיח' אבריק ועל הגשת עזרה טכנית ומשקית שלא תגורר אחריה כל התחייבות תקציבית. בשלב זה מוסדות התנועה של המזרחי והפוהמ"ז ניסו לגייס את ההון הדרוש בעבור החזקתו של המושב ופיתוחו. משראו החברים כי אין באפשרותם להמציא את המשאבים הכלכליים לקיומו ופיתוחו של שיח' אבריק, יצאו הפוהמ"ז והמרכז העולמי של המזרחי בתזכיר, שהופץ בין צירי הקונגרס הטי"ז, שהתכנס בציריך ב-28 ביולי 1929 (כ' בתמוז תרפ"ט) וסקרו את השתלשלות האירועים ואת קיפוחו של הארגון. הם תבעו לשבצו בתקציב ההתיישבות לשנת 1930 (תר"ץ). מאמצי השכנוע פעלו, והקונגרס החליט כי על ההנהלה הציונית וקק"ל להתחיל מייד בעבודות הכנה כדי לאפשר את ההתיישבות המסודרת של הפוהמ"ז, וכי למטרה זו ינתן סכום מתאים מכספי הרזרבה של תקציב החקלאות.

82. "ועוד ידם נטויה", הפועל המזרחי, ניסן תרפ"ה, עמ' סט.

83. להרחבה ראו: נ' עמינת, "מכורה" – ישובים דתיים במולדת, א, שדה יעקב וירושלים תש"ד.

החלטה זו שהתקבלה בקונגרס הפיחה מעט תקווה בחברי הארגון, אך היא נגזזה במהירות. כבר באוקטובר 1929 (תשרי תר"ץ) ביקשה המחלקה להתיישבות שהארגון יירד זמנית מהאדמה עד שמצבה הכספי של ההנהלה הציונית ישתפר. הוצע גם לצמצם את מספר החברים במושב לעשרה. הפוהמ"ז וארגון א' הביעו מורת רוח על הצעה זו וסירבו לממשה. ב־11 בדצמבר 1929 (ט' בכסלו תר"ץ) התקיימה ישיבה של הנהלת הסוכנות בנושא, והוחלט להקציב לארגון 500 לא"י על חשבון תקציב ההתיישבות לשנת תרצ"א. בסיוע תקציבי זה זרעו חברי הארגון בשנה זו כ־830 דונם והכינו 1,400 דונם שטחי מזרע. אך מצבו של היישוב לא הצליח להתרומם, והוא רק הלך והידרדר עד כדי סכנה ממשית לקיומו. הנהלת הסוכנות האשימה את הארגון בשימוש שלא לצורך בתקציב, והתקבלה החלטה להפסיק לסייע להם.

בכ"ג בחשוון 1930 (תרצ"א) שלח רופין מכתב להסתדרות הפוהמ"ז, שסתמה את הגולל על ניסיונות ההסדר השונים, וציין כי לכשתתחיל פעולה התיישבותית חדשה, יהיה אפשר לסייע להם להתיישב על אדמת שיח' אבריק, ששמורה בעבורה. הוועד הפועל של המזרחי בשיתוף עם הנהלת הברית העולמית של תורה ועבודה החליטו לשגר מברקים לכל מרכזי התנועה בארץ ובחו"ל, שידרשו כולם מההנהלה הציונית בלונדון לבסס נקודה חשובה זו, ואף לאיים בהפסקת העברת התרומות לקרן היסוד והעברתן ישירות להתיישבות בשיח' אבריק.

הפרסום הציבורי עורר הד רב, ובעקבותיו החלו להגיע למחלקת ההתיישבות מכתבי מחאה רבים מצד רבנים ואנשי מעשה. לבסוף הוחלט להעביר סכום של 330 לא"י בלבד מתוך 1,000 לא"י שנתבקשו. ציפיות רבות נתלו בקונגרס הציוני הי"ז, שהתקיים בין ט"ו בתמוז לא' באב תרצ"א (1931). ההחלטה שהתקבלה בו, להוציא אל הפועל את התיישבות הפוהמ"ז בשיח' אבריק ולכלול למטרה זו תקציב מתאים לשנה הבאה, עוררה ציפיות רבות, אך אלו שוב התבררו כתקוות שווא. ההסתדרות הציונית טענה פעם נוספת כי אין באפשרותה להעביר את התקציב. בתגובה הפוהמ"ז שוב נקט חרם וביקש להעביר את כל התרומות שיועדו לקרן היסוד ישירות לשיח' אבריק.

באפריל 1932 (ניסן תרצ"ב) שלח הרב יצחק ניסנבוים (להלן: הרי"ן)⁸⁴ מכתב חריף ללשכה הראשית של קרן היסוד, ובו דרש לאשר ולהפנות את התקציב שאושר על ידי הקונגרס ה־ט"ו מיידית, כדי למנוע זעזועים, מהומה ומבוכה סביב סכום לא רב. מכתב זה עורר הדים רבים, ובעקבותיו, כחודש לאחר מכן, שלח רבי בנימין מכתב לסוכנות בבקשה לשים לב באופן מיוחד למכתב ולהשיב לו, מאחר שנכתב על ידי "איש מתון מאוד ורודף

84. הרב יצחק ניסנבוים (1868-1943): דרשן, סופר ועורך עיתון המזרחי. מהוגיה של תנועת המזרחי ומפעיליה הראשונים. היה חבר בהסתדרות הציונית, ומשנת 1918 היה חבר פעיל בתנועת המזרחי.

שלום תמיד". במכתב תיאר רבי בנימין כיצד עניין שיח' אבריק הולך, מתפשט ומקיף חוגים רחבים יותר ויותר והוא אף הביע חשש לגורל קרן היסוד בפולין, מקום מושבו של הרי"ן. ישעיהו שפירא, שהיה עורכו של 'ההד' עם רבי בנימין בשנותיו הראשונות, פנה גם הוא במכתב נוקב ללשכה הראשית של קרן היסוד ב־9 במאי 1932 (ג' באייר תרצ"ב), כדי לברר מה פשר היחס המפלה כלפי מתיישבי שיח' אבריק ומה הסכנה הצפויה לו. בסוף דבריו שאל: "האם באמת יוכל ההד להטיף ליהדות הדתית להיות נאמנה לקרן זו, בזמן שהיא מעלה הכורת על הנקודה היחידה של הנוער הדתי בכל העולם?"⁸⁵

מכתבים נוספים נכתבו לקרן היסוד ולהנהלת הסוכנות ואף התפרסמו כתבות בעיתונים אחדים.⁸⁶ כחלק מהלחץ הציבורי ב־22 ביוני 1932 (י"ח בסיוון תרצ"ב) כתב ש"ז שרגאי מכתב ללשכה הראשית של קרן היסוד, בדבר קירור היחסים מכאן ולהבא בין הפוהמ"ז וקרן היסוד: "את האחריות בעד התוצאות, הייאוש והאכזבה אשר הכנסתם בין ליבות כל הנוער הדתי, והמלחמה אשר הכרזתם על תנועת תורה ועבודה וההתיישבות הדתית בארץ תיפול אך ורק עליכם."⁸⁷

משנכח הפוהמ"ז כי החלטות הקונגרס מופרות פעם אחר פעם, הוא פנה ליהדות החרדית שמזדהה עם הפוהמ"ז בגילויי דעת וביקש כי חלף העברת תרומותיהם לקרן היסוד ולקק"ל יועברו הכספים ישירות למען ההתיישבות בשיח' אבריק. לשם כך פורסמו שני גילויי דעת. הראשון יצא ביולי 1932 (סיוון תרצ"ב), על ידי הנהלה הראשית של תנועת תורה ועבודה. בגילויי הדעת השני פנתה הנהלת תורה ועבודה לתורמים הדתיים של קרן היסוד בבקשה להעביר את תרומותיהם להתיישבות הפוהמ"ז בשיח' אבריק.

התגובה על גילויי הדעת הגיעה מייד לאחר מכן. ב־14 ביולי 1932 (י' בתמוז תרצ"ב) הנהלת הסוכנות הסבירה במכתב להנהלת הפוהמ"ז כי העיכוב בהעברת התקציב לשיח' אבריק אינו מעיד על הפליה על רקע דתי; שגם יישובים המשתייכים לתנועות אחרות חווים עיכובים דומים, וכי היא מתייחסת בחיוב לעצם הקמת היישוב של הפוהמ"ז בשיח' אבריק, ולו הייתה אפשרות כספית, היו עושים זאת בחפץ לב.

בתשובה על מכתב זה נכתב בשם הברית העולמית של צעירי החלוץ והפוהמ"ז מכתב תשובה אל ההסתדרות הציונית ב־4 באוקטובר 1932 (כ"ג בתשרי תרצ"ג) ובו הובהר כי תשובתה אינה מספקת. לדבריהם, האחריות והאשמה על איום בניתוק היחסים והקריאות

85. אצ"מ, KH4\6215.

86. דניאל סירקיס פרסם מאמר בעיתון 'היודישע שטימע' - ביטאונה של המזרחי בפולניה, ובו טען כי מחלקת ההתיישבות מתייחסת אל המתיישבים כאל בן חורג ותקף את קק"ל. לדבריו זוהי הסיבה לירידה בהכנסות של הקרנות הלאומיות. אצ"מ, KH4\6215; כתבה שהתפרסמה ב'היינט', 3 במאי 1932, בעניין שיח' אבריק ועוררה את קרן היסוד. אצ"מ, KH4\6215; עדכונים על הנעשה בשיח' אבריק בעיתון 'המזרח' בעריכת ד"ר שמעון פדרבוש בלבוב. ראו לדוגמה: **המזרח**, ה' בכסלו תרצ"א, עמ' 16.

87. אצ"מ, K11\374\155\9.

להפסקת התרומות לקק"ל ולהסתדרות מוטלת על הנהלת ההסתדרות בלבד. עוד נטען כי דחיית ההתיישבות גרמה לקושי עצום ולתחושת ייאוש בקרב חברי התנועה, ובעוד הוועד הפועל הציוני בלונדון קיבל החלטות גורליות בדבר התיישבות בארץ ישראל, הנהלה בארץ גוררת רגליים ומתחמקת מהוצאתן לפועל. הוכחה ליחס הלא-ראוי של הנהלת ההסתדרות כלפיהם הם ציינו כי זהו המכתב השמיני שנכתב אליהם, אך לדבריהם, עד המכתב האחרון, שנכתב בטון מאיים, לא מצאה הנהלת הסוכנות לנכון לענות למכתבים אלו ואפילו לא אישרה את קבלתם.

בשל הטלת החרם פחתו התרומות בסכום של 12,000 לא", והוועד הפועל הציוני בלונדון הודיע כי התקבלה החלטה שאסרה על כל קבוצה ציונית להכריז "מרד" על קרן היסוד. בסופו של דבר התקבלה החלטה על ידי הנהלת הסוכנות ב-3 בנובמבר 1932 (ד' בחשוון תרצ"ג) ליישם את החלטת הקונגרס הי"ז ולהתחיל בבניין שיח' אבריק. ב-30 בנובמבר (א' בכסלו תרצ"ג) קיבלה עליה המחלקה להתיישבות של הסוכנות להקים את שיח' אבריק בתוך שישה חודשים, ואף תוכננו חלוקת המגרשים והשדות. בוביום שלח הוועד הפועל של הפוהמ"ז חוזר לכל חבריו בארץ שבו קרא לביטול החרם ולקיום החובה לקרן היסוד. ב-18 בינואר 1932 (כ' בטבת תרצ"ג) נשלח מטעם המחלקה הכספית של הנהלת הסוכנות ללשכה הראשית של קרן היסוד פירוט אישור התקציב בעבור שיח' אבריק בסך 8,243 לא", שיועד לבניינים ולמדירות, לבהמות עבודה וחלב, לעופות ועוד. בקונגרס הי"ח, ב-4 בספטמבר 1933 (י"ג באלול תרצ"ג) הוחלט להגדיל את היישוב.⁸⁸

סקירת האירועים בעיתוני ההד והיסוד

הסיקור ב'ההד'

העלייה לקרקע של חברי הפוהמ"ז בספטמבר 1927 (אלול תרפ"ז) לאדמת שיח' אבריק והניסיונות הראשוניים לתקוע בה יתד לא זכו לסיקור בעיתון ההד. נראה כי חוסר ההכרה מצד המוסדות המיישבים פגע במוטיבציה של מערכת 'ההד' לסקר את דבר עלייתם במדור "ביישוב העברי בארץ". התעלמות זו אינה מתיישבת עם הרעיון העומד ביסודו של עיתון ההד, שנהג להדגיש ולהבליט את שותפותם של שומרי אמוני ישראל בעשייה הציונית ואת שיתוף הפעולה שבין המוסדות והציבור הדתי. לפיכך אפשר לטעון שההתעלמות מעידה שסק"ל רצתה לגמד את ערכה וחשיבותה של ההתיישבות בשיח' אבריק (ראו בהערה רביעית ברשימה לעיל). כמו כן נוכח הצלחת הקמפיין להסגת התרומות מקרן היסוד

88. ראו: מ' רוטשטיין, **מושב העובדים הדתי של הפוהמ"ז - רעיון ומעשה בשנים תרפ"ב-תרצ"ה**, עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשמ"ה, עמ' 129, הערה 69.

וקק"ל אפשר לומר כי הציבור הדתי מזדהה עם ערכיו של הפוהמ"ז, ועל כן ההתעלמות מעליית היישוב לקרקע תמוהה.

שנתיים לאחר מכן, בתשרי תרפ"ט (1928), זכתה ההתיישבות בשיח' אבריק בפעם הראשונה לסיקור חדשותי בעיתון ההד. הייתה זו ידיעה קצרה שבה צוינה הכנסת ספר התורה במושב.⁸⁹ כשנה אחר כך, באוקטובר 1930 (חשוון תרצ"א), ארבע שנים לאחר הקמת המושב, הוזכרה ההתיישבות בשיח' אבריק בשנית מעל דפי 'ההד'.

נראה כי הכתבה הוגשה מוכנה מטעמים של חברי הפוהמ"ז, והעיתוי שנבחר לפרסום הכתבה, שבה מתוארים קשיי ההתמודדות במושב, נבע מהתרחשות כמה אירועים מטלטלים, ובהם סירובה של ההנהלה הציונית להעביר את התקציב שהובטח למושב בקונגרס הציוני הטי"ו והט"ז; בקשת הסוכנות לצמצם את מספר החברים במושב; העברת תקציב של 500 לא"י שירד לטמיון; הידרדרות המושב וחוסר יכולתו "לעמוד על רגליו".

הוועד הפועל של המזרחי החליט, כאמור, להביא לידיעת הציבור הרחב את הנעשה, בתקווה שעוד יהיה אפשר לפעול לתיקון המצב, אגב הצעת פעולות מעשיות הניתנות למימוש.⁹⁰ הכתבה האמורה העלתה לראשונה את קשייהם של המתיישבים מעל דפי 'ההד', אף שהדברים כבר זכו לסיקור נרחב בעיתון התנועה 'נתיבה'. המזרחי היה מעוניין להרחיב את מעגל התומכים ולקבל סיוע גם מחוגים שאינם נמנים עם תנועות המזרחי והפוהמ"ז, לכן בשל תפוצתו הרחבה של 'ההד' ובשל פנייתו לכלל הציבור הדתי, היה 'ההד' פלטפורמה מתבקשת להשגת מטרה זו. יתר על כן, אפשר לומר כי הכתבה ב'ההד' הייתה הניסיון האחרון לפעול בדרכי שלום. כפי הנראה אנשי המושב תזמנו את הכתבה כי צפו את החרפת ההתנגדות של קק"ל להמשך ההתיישבות, שכן עוד באותו החודש החליטה הנהלת הסוכנות להפסיק את מתן הסיוע, ובהמשך הגיעה ההצעה למתיישבים לעבור לכפר חיטים. הכתבה ב'ההד' והמברקים שנשלחו לאחר מכן לכל מרכזי התנועה, להעברת התרומות מקרן היסוד ישירות לשיח' אבריק, עוררה הדים רבים בארץ ומחוץ לה. מעתה לא היה אפשר עוד להתעלם מפרשה זו.

חודשיים לאחר מכן, בטבת תרצ"א (דצמבר 1930), סוקרה ב'ההד' התמרמרותם הרבה של חברי הפוהמ"ז כפי שבאה לידי ביטוי בוועידה שהתקיימה בעקבות החלטת הסוכנות לפרק נקודה זו עד להתחלת ההתיישבות החדשה. בכתבה הודגש כיצד החלטות הקונגרס לא מומשו; תואר הסבל הרב שנגרם לתושבים בעקבות חוסר העברת התקציב והתחדדה האמירה כי אין בשום אופן להצדיק פירוק נקודה יישובית זו. בהמשך הכתבה הובאה תגובת הנהלת הסוכנות, שלפיה כל הכספים שהשקיעה הסוכנות עד כה בשיח' אבריק ירדו לטמיון (ראו בהערה הרביעית ברשימה לעיל). לדבריהם, ברגע שתתחיל

89. ההד, תשרי תרפ"ט, עמ' 1.

90. ההד, חשוון תרצ"א, עמ' טו.

תוכנית ההתיישבות החדשה, אדמת שיח' אבריק מובטחת לחברי הארגון של הפוהמ"ז, ובינתיים הנהלת הסוכנות ביררה אפשרות להעביר את המתיישבים למושב כפר חיטים.⁹¹ בשנת 1932 (תרצ"ב) התפרסמה כתבה במדור "מדי חודש בחודשו" שסקרה את מצב ההתיישבות בשיח' אבריק. הדברים נכתבו בנימה אוהדת: "הגיע השעה לפתור פתרון גמור גם את שאלת שיח' אבריק".⁹² הכותב (ששמו לא צוין, אבל ככל הנראה היה רבי בנימין) פנה לנהלת הסוכנות וטען כי אם אין בידה לשלם את הסכום הנדרש לשיח' אבריק, עליה לקחת הלוואה לשם מטרה זו, מאחר שכל הנוער נושא את עינוי לנקודת התיישבות זו, ולא הכול מתחיל ונגמר על יסוד מספרים וחשבונות מעשיים. לאחר חודשיים הוזכרה פרשה זו שוב תחת הכותרת: "מסביב לענין שיח' אבריק". בתחילת הכתבה צוטט גילוי הדעת של הנהלה הראשית של תנועת תורה ועבודה הקורא ליהדות החרדית להעביר את תרומותיהם מהקרנות להתיישבות בשיח' אבריק. מייד בהמשך הכתבה הובא בירור הדברים מאת הנהלת הסוכנות, שלטענתה המצב הכספי הקשה לא אפשר להוציא לפועל את שורת החלטות שהתקבלה בקונגרס, וכי התקציב של שנת תרצ"ב הספיק בקושי להחזיק את המשקים הקיימים, ולכן:

מכל האמור ברור שאין כל מקום להאשים את הסוכנות היהודית ואת הנהלה הציונית בהפליה ביחס לפועל הדתי. אי קיום החלטות הקונגרס ביחס לסכומים המשוריינים, שבאה בתורה כתוצאה מהמצב הכספי הקשה, פוגעת במידה שווה בכל חלקי הישוב התלויים בהכנסות קרן היסוד ואין איפה כל הצדקה להכרזה שבאה בעקבות גילוי הדעת הזה.⁹³

בתחילת הגיליון יש התייחסות נוספת לגילוי הדעת של הנהלת תורה ועבודה וכך נכתב שם: "אבל אין אנו יכולים להסכים לצורת הכרזת המלחמה ולהודעה המוקדמת על היחס השלילי לקרן היסוד. הודעה זו ודאי אינה עלולה להקל את המצוקה ולעזור להשגת האמצעים הדרושים למפעל היישובי הזה".⁹⁴ בגיליון הבא של 'ההד' הובאה תגובתה של הנהלת הסוכנות לגילוי הדעת, ולפיה אין ליחס שום מגמות פוליטיות לעיכוב בנייה של נקודה זו, והגורם היחיד הוא רק המצוקה הכספית.⁹⁵ דברים אלו הם דוגמה נוספת לתקשורת תעמולתית, ואפשר לראות כיצד מייד לאחר תיאור המציאות מצורפת פרשנות חד-משמעית הקובעת עם מי הצדק (ראו בהערה הראשונה ברשימה לעיל). אף שרבי בנימין הקפיד

91. "מסביב לענין שיח' אבריק", **ההד**, טבת תרצ"א, עמ' יד.

92. "מדי חודש בחודשו", **ההד**, אייר תרצ"ב, עמ' י.

93. "מסביב לענין שיח' אבריק", **ההד**, תמוז תרצ"ב, עמ' יג.

94. "גילוי דעת", **ההד**, תמוז תרצ"ב, עמ' ב.

95. "התקציב לשיח' אבריק", **ההד**, אב תרצ"ב, עמ' א.

להביא ב'ההד' את שני הצדדים של הסיפור, הוא הוסיף קביעה חד־משמעית המצביעה על הצד הצודק אגב הצגת פרשנות מעשית ברורה. מנגד נראה כיצד עיתון היסוד נקט עמדה לעומתית באשר לקרנות ונתן במה בלעדית לפוהמ"ז ללא סיקור תגובת הקרנות. כאמור, מטרת הקמתו של 'ההד' הייתה לרתום את הציבור החרדי והדתי למפעל הציוני. אם כן, נשאלת השאלה מדוע כשביקש ציבור זה למלא תפקיד מעשי במפעל ההתיישבות הוא זכה לכתף קרה, ולא זו בלבד אלא שהעיתון, שהוקם כדי לחזק מגמה זו, היה שותף לצינון רוחו. נראה כי הרצון של ראשי קק"ל לקרב את הציבור הדתי אל הצינונות היה מסויג: הם סברו כי העשייה הציונית אינה עולה בקנה אחד עם שמירת הדת, והגם ששאפו להגדיל את מספר העולים לארץ ולהרחיב את מעגל התורמים לקרנות, ביקשו לעשות זאת מתוך צמצום ההשפעה הדתית על פעילותם. ראה לכך אפשר למצוא בעובדה שכל מחאותיו של הציבור הדתי נפלו על אוזניים ערלות. רק בהישמע הקריאה להסטת תרומות הציבור מקק"ל ומקרן היסוד להפוהמ"ז ניאותו ראשי התנועה - כדי להימנע מאובדן תרומות - להתייחס בכובד ראש לבקשה להקצאת אדמות וכספים לציבור הדתי והחרדי.

אם כן, מלבד מטרתו הרשמית של 'ההד', שהוגדרה "עשיית נפשות למען הצינונות", הוא נועד לא פחות להדיפת הביקורת שהושמעה כלפי המוסדות הציוניים וראשיהם. כדי לאושש טענה זו נזכיר את האירועים בצינונות הדתית בארץ ישראל, שקדמו להקמת 'ההד'. בשנת 1922, נוכח התמקדותה של המזרחי בקירוב יהודים לרעיון הציוני ובבניית מערכת חינוך ותרבות דתית, הוקמה תנועת הפוהמ"ז, שקראה להרחיב את העשייה וליצור דגם חדש של פועל דתי חלוץ וסוציאליסט. תחילה ניסו אנשיה להשתלב בהסתדרות העובדים הכללית, אולם הניכור לערכי היהדות, שהיה טבוע בתנועה זו, גרם כי צעירים אלו לא הצליחו להשתלב באף אחת מן המסגרות הקיימות. לאורך שנותיו הראשונות של הפוהמ"ז התנהלו בין חבריו מחלוקות נוקבות בדבר היחס למוסדות הציוניים. היו שטענו כי יש להתנתק לגמרי מהמוסדות ולהקים הסתדרות עובדים עצמאית; להקים תנועה מיישבת עצמאית ולגייס כספים ותרומות במנותק מהקרנות.

מנגד היו שטענו כי יש להצטרף אל התנועה הציונית בפרקציה עצמאית, ומתוך כך לקבל משנה כוח להגשמת הרעיון של הצינונות הדתית. בשנת 1924 התפלגה הפוהמ"ז לשניים: הפוהמ"ז ימין והפוהמ"ז שמאל. חברי הפוהמ"ז שמאל חברו להסתדרות העובדים, אך חוו מפח נפש גדול לאחר שההבטחות שקדמו להצטרפותם לא מומשו. עם הקמתו של הפוהמ"ז שמאל החל לצאת לאור מטעמו עיתון 'האוהלה' בעריכתו של רבי בנימין, שנשא בתפקיד גיליונות אחדים. בסוף, בשנת 1926, על רקע חוסר מימוש ההבטחות להפוהמ"ז שמאל, התאחדה הפוהמ"ז שוב לתנועה אחת. באותה שנה אף קמה המחלקה לתעמולה בקרב החרדים ויצא לאור ביטאונה 'ההד', שכאמור רבי בנימין נבחר לשמש עורכו. סמיכות אירועים זו מחדדת ביתר שאת את תפקידו של 'ההד' ואת השקפת עולמו

של רבי בנימין כפי שבאה לידי ביטוי בעיתון. קק"ל, שהוקמה ב־1901, לא פנתה לאורך כל השנים אל הציבור הדתי באופן מיוחד. רק בשנת 1926, כאשר קם גוף אופוזיציוני לקק"ל ולהסתדרות העובדים בדמות הפוהמ"ז המאוחד, התעורר צורך לייסד עיתון תעמולתי הפונה לציבור הדתי, שימשוך אליו את קהל היעד שאליו פנה הפוהמ"ז. רבי בנימין ראה בעיתון זה פלטפורמה מתאימה למימוש חזונו, שאותו סבר להוציא אל הפועל תחילה דרך 'האוהלה'.

לעומת יחסו המסויג של רבי בנימין כלפי מובילי המאבק על שיח' אבריק כפי שעולה מקריאה ב'ההד', בבמות אחרות אפשר למצוא את דעתו האישית על התרחשויות אלו. באוגוסט 1932 פרסם רבי בנימין מאמר בעיתון 'הארץ' תחת הכותרת "פרשה עצובה"⁹⁶. הוא תיאר את השתלשלות המאורעות בשיח' אבריק באופן שונה לחלוטין. באותו מאמר העביר רבי בנימין את שבט ביקורתו החריפה על שהחלטות החיוביות שהתקבלו בקונגרס על ידי המוסדות הציונים בעניין שיח' אבריק לא מומשו:

הקונגרס הי"ד החליט חגיגת על התיישבות הארגון של הפוהמ"ז. הוא גם קבע תקציב להתיישבות זו אך ההנהלה הציונית בירושלים מסרה את הקרקעות שבאו בחשבון לארגונים אחרים ובאין קרקעות אין התיישבות [...] אוסישקין מחליט לרכוש את אדמת שיח' אבריק בשביל הארגון הזה, אבל ההנהלה הציונית מודיעה כי את הכספים שהיו מיועדים להתיישבות זו הוציאה לצרכים אחרים. על הארגון לחכות בהתיישבותו לתקציב חדש. וכך יצא הדבר שבשעה שהיו כספים לא הייתה אדמה וכשנמצאה האדמה נעדרו הכספים.⁹⁷

רבי בנימין גם קבל על כספים שאמורים היו להגיע לשיח' אבריק ולא הגיעו: "מתקבל השם כזה: לגבי התיישבות הפוהמ"ז החלטת הקונגרס אינה החלטה, אישור וועד הפועל אינו אישור, הבטחה חגיגת של ההנהלה הציונית מופרת על נקלה ואף השריון אינו שריון. יש רק כח אחד מכריע: מנהל התיישבות"⁹⁸. רבי בנימין סיים את מאמרו בעצה לקברניטים: "שלא יביאו את הדברים עד לידי כך. החלטת הקונגרס הציוני צריכה להיות קודש גם לאכסוטיביה של הסוכנות"⁹⁹. חודשיים לאחר מכן, לאחר הנחת אבן היסוד לבניין הלשכה הראשית של קרן היסוד, שוב פרסם רבי בנימין ב'הארץ' מאמר תחת הכותרת "אני מזהיר". מאמר זה היה חריף מקודמו ורבי בנימין תיאר בו כיצד עבר על חליפת המכתבים של

96. רבי בנימין, "אני מזהיר", **הארץ**, 18 באוקטובר 1932, עמ' 2; כתבה זו התפרסמה גם ב**היסוד**, גיליון יז, תשרי תרצ"ג.

97. שם.

98. שם.

99. שם.

החודש האחרון שעסקה בעניין זה ונוכח לראות כיצד הפרשה בעינה עומדת ולא חלה כל התקדמות בנושא. הוא מחה על שנמצא הכסף לבניין קרן היסוד אך לא להתיישבות. וכך כתב:

וכאן מרים אני את קולי ומזהיר. אני איני חס וחלילה מאיים וגם אין לי שום ייפוי כח לזה. אני איני אלא מסתכל סתם, אדם מן הצד, ללא מפלגה וללא הסתדרות. אני רואה כאן תקלה גדולה. אני רואה כאן את הטפה האחרונה בכוס המלאה והגדושה ואני עומד ומזהיר. אני סבור כי צירי הועידה הארצית של קרן היסוד צריכים לשים לב לזה, הם גם צריכים להרים את קולם באזהרה. תשוב אחור היד אשר תעיז למחוק שוב את שיח' אבריק, אשר תעיז לזרוק את הלפיד הזה לתוך חיינו. השומע ישמע והחדל יחדל.¹⁰⁰

גיליון הבא של 'היסוד' פרסם חבס מאמר זה ככתבו. אירוע זה ממחיש עד כמה עיתון ההד התנהל באופן תעמולתי לטובת קידום הנרטיב שרצתה קק"ל להנחיל. עצם העובדה שרבי בנימין, ששימש עורך 'ההד', נאלץ למצוא במה אחרת שבה יוכל להשמיע דעה ביקורתית וברורה על אירוע שבו מעורבת קק"ל, אולי ממחישה זאת באופן הבוטה ביותר. לולא מקרה זה היה אפשר לטעון כי אופיו של העיתון לא נקבע על ידי קק"ל אלא קיבל את צביונו מדמותו של רבי בנימין – טענה שיש לה מקום, שהרי סגנונו וטעמו של רבי בנימין תאמו לרוב את צפיותיהם של הקרנות – אך במקרה קיצוץ זה מוכח כי עבודתו של רבי בנימין כעורך 'ההד' הושפעה ממדיניות הקרנות, מממני העיתון, והן אלו שקבעו במידה רבה את רוח התעמולה בהתאם לסדר היום שרצו לקדם. נראה כי דמותו המרכזית והשפעתו של רבי בנימין, בכתיבת מאמר ביקורתי זה, תרמה לסיום פרשת שיח' אבריק.

הסקירה ב'היסוד'

עיתון היסוד סיקר את מאבק ההתיישבות בשיח' אבריק באופן עקיב ואוהד, וכל ידיעה חדשה הובאה לידיעת הקוראים. בכ"ה בסיוון תרצ"ב (1932) פורסם גילוי הדעת הראשון בנושא שיח' אבריק מאת ההנהלה הראשית של הברית העולמית של תנועת תורה ועבודה. מתחת לידיעה זו הוסיפה מערכת 'היסוד' באותיות גדולות קריאת עידוד לנוער הדתי: "נוער דתי! אל תתייאש! בנה את הארץ על אף כל המקטרגים!" באותו גיליון כתב ש"ז שרגאי מאמר בשם "לקח שיח' אבריק וצו השעה", שבו תיאר את הצביעות שבטענות קרן היסוד ולפיהן יש מחסור בכסף:

אמתלה של חוסר כסף – בה בשעה שבשביל "משמר העמק" של "השומר הצעיר" אין חוסר בכסף וגדולה מזו הצביעות בדחותם את דרישתנו להכניס את שייח' אבריק בהתיישבות השנה הבאה, מתוך "דאגתם להצלחת ההתיישבות" ורצונם שלכל מתיישב יהיה מיד בשנה הראשונה שלש מאות וחמישים לא"י! היש שם לצביעות זו? פתאום נעשו ידידנו ודואגים רק להצלחת התיישבותנו! וכי בני כפר יהושע מאושרים היו להתיישב בשלוש מאות וחמישים לא"י בשנה הראשונה?!¹⁰¹

בג' בתמוז תרצ"ב (1932) פורסם גילוי הדעת השני של הפוהמ"ז, שבו הכריזה על חרם ועל יחסם השלילי מכאן ולהבא לקרן היסוד ולעבודתה. נוסף על כך נמסר כי חברי המזרחי החלו להעביר את תרומתם מקרן היסוד בעבור ההתיישבות בשיח' אבריק.¹⁰² בכ"ו בתשרי תרצ"ג (1932) פורסמה ב'היסוד' הכתבה שהוזכרה לעיל שכתב רבי בנימין ב'הארץ'.¹⁰³ בג' בחשוון תרצ"ג (1932) הוקדש מאמר הפתיחה במדור "בזה השער" למאבק זה. נכתב שם נגד הסוכנות היהודית:

שמיום בריאתה הטילה על עצמה בקבלנות להצר עד כמה שיד רשעתה מגעת, ליהודי הדתי בכלל ולפועל הדתי בפרט. לקיים מה שכתוב: "כל המיצר לישראל..." כמובן שאין מן הצורך לגולל כאן את פרשת שייח' אבריק ידועה היא לכל בר בי רב. הלא היא כתוב מעל דפי העיתונות הארץ ישראלית. פרשה ארוכה של התנקשות זדון, של התעללות מחוצפת וגסה ועלילות רשע ללא סוף [...] אנו רק מוסיפים לקולות הלוחמים כאן: כל כלי עליך יוצר עליך לא יצלח. היד שתעיז למחות את הנקודה זאת לא תנקה. היא תבוא על שכרה.¹⁰⁴

נוספה שם קריאה ליהדות החרדית בכל אתר ואתר להסיר את "האפוטרופסות הבלתי קרואה הזאת".¹⁰⁵ בי"א בחשוון תרצ"ג (1932), פורסמה ידיעה על שני שליחים משיח' אבריק שנפגשו עם הנהלת הסוכנות, אשר סיפרו על המצב הקשה ששרר שם, ואשר לדבריהם אם לא יינתן התקציב המיועד להם ולא יקיימו את ההחלטות שקיבל הוועד הפועל של ההסתדרות הציונית בזמנן, המתיישבים החדשים יאחרו את המועד ולא יוכלו להכין את התבואה לקראת הקיץ.¹⁰⁶

101. "לקח שייח' אבריק וצו השעה", **היסוד**, גיליון ד, כ"ה בסיוון תרצ"ב, עמ' 4.

102. **היסוד**, גיליון ה, ג' בתמוז תרצ"ב, עמ' 4.

103. **היסוד**, גיליון יז, כ"ו בתשרי תרצ"ג, עמ' 2.

104. **היסוד**, גיליון יח, ג' בחשוון תרצ"ג, עמ' 1.

105. שם.

106. **היסוד**, גיליון יט, י"א בחשוון תרצ"ג, עמ' 4.

סיומו של המאבק

בי"ח בחשוון תרצ"ג (1932) נכתב ב'היסוד' תחת הכותרת "שייח' אבריק בנה תבנה" כי הוועד הפועל של הפוהמ"ז קיבל ידיעה מאת המחלקה להתיישבות של הנהלת הסוכנות כי הוחלט לסדר את ההתיישבות בשייח' אבריק, וכי לאחר שבע שנים של מאבקים וייסורים המאבק הצליח.¹⁰⁷ ואכן, לאחר המאבק הממושך התקבלה על ידי הנהלת הסוכנות ההחלטה ליישם את החלטת הקונגרס הי"ז להתחיל בבניין שייח' אבריק ולסיים את ההקמה בתוך שישה חודשים. כוח עזר של 15 מתיישבים חדשים מחברי הפוהמ"ז הגיע לשייח' אבריק, ומניין התושבים שם הגיע ל-25.¹⁰⁸ יתר על כן, תוכננו חלוקת המגרשים והשדות. בינואר 1933 המחלקה הכספית של הנהלת הסוכנות פירטה ללשכה הראשית של קרן היסוד את אישור התקציב עבור שייח' אבריק בסך של 8,243 לא"י המיועד לבניינים ומדידות, בהמות עבודה וחלב, עופות ועוד.

גם בהתייחסותם של 'ההד' ו'היסוד' לאישור ההתיישבות והתקציב אפשר לראות שוב את הבדלי הגישה ביניהם. בחשוון תרצ"ג (1932) התפרסמה ידיעה קצרה ב'ההד' על פגישה שהתקיימה במשרדי קק"ל עם חברי הפוהמ"ז תחת הכותרת "הפוהמ"ז והקרן הקיימת". חברי הפוהמ"ז התמרמרו על שבאשמת הפקידות של קק"ל אין לארגון שום קרקע. אוסישקין הסביר להם כי עיכובים אלו הם אובייקטיביים והבטיח להם לסיים במהירות האפשרית את קניית האדמה. הידיעה נחתמה בנימה אופטימית במילים: "אחרי הודעה זו התפזרו המפגינים בשלום. שמענו כמו כן כי השתדלותו של מר אוסישקין נשאה כבר פרי".¹⁰⁹ לעומת זה גם לאחר האישור 'היסוד' לא עבר לסגנון פייסי ולא הודה להסתדרות הציונית על פתרון הבעיה, אלא קבל על שנדרש מאבק כה ארוך ומתיש כדי להשיג את התוצאה המיוחלת: "פרשת שייח' אבריק הצריכה מלחמה של שנים, הוצאות מרץ וכוחות וכסף לאין שיעור עד הגיעה לכלל פתרון וכי מדוע אי אפשר היה להגיע לכך לפני כן?"¹¹⁰

סיכום

במאמר זה נבחנו השתלשלות האירועים סביב מאבק ההתיישבות של חברי הפוהמ"ז בשייח' אבריק ואופי הסיקור שלה כפי שהשתקף בשני עיתונים המזוהים עם הציונות

107. היסוד, גיליון כ, י"ח בחשוון תרצ"ג, עמ' 4.

108. ראו שם.

109. "הפוהמ"ז והקרן הקיימת", ההד, חשוון תרצ"ג, עמ' יג.

110. היסוד, גיליון כ, י"ח בחשוון תרצ"ג, עמ' 1.

הדתית, 'ההד' ו'היסוד', שראו אור באותן השנים. הבחינה נעשתה בהתמקדות בשלוש שנותיו האחרונות של המאבק. בקשת ההתיישבות של הפוהמ"ז בפני ההסתדרות הציונית באה אחרי כעשור שבו נעשו ניסיונות התיישבות של המזרחי. ניסיונות אלו נכשלו, ברובם המכריע, לאחר שהתנאים למימושם – כפי שנקבעו על ידי ההסתדרות – לא התממשו. הקמת תנועת הפוהמ"ז – מתוך שורותיה של המזרחי – נבעה, בין היתר, מחוסר הצלחה זה, בניסיון ליצור מודל לחלוץ הדתי. גם ניסיונותיהם של הפוהמ"ז נתקלו בכתף קרה מצד המוסדות המיישבים. עיכובים ומכשולים רבים עמדו בדרכם, אך בעקשנות, אגב ניהול קמפיין ציבורי כנגד ההסתדרות הציונית, הצליחו המתיישבים לעלות לשיח' אבריק וליישבה לבסוף. אפשר לומר כי מלבד ההבדל שבהכנה המוצלחת יותר של גרעיני ההתיישבות של הפוהמ"ז, נחישותם ועמידתם האיתנה, אל מול סרבנותה של ההסתדרות הציונית, היא שלבסוף הביאה לסיום המוצלח של פרק זה.

קהל היעד של שני העיתונים, עיתון ההד, שיצא על ידי מחלקת החרדים בקק"ל, ו'היסוד', שיצא על ידי ישראל חבס בהוצאה פרטית, היה זהה, אך עם זאת תפוצתו של 'ההד' הייתה רחבה יותר, והוא פנה בעיקר ליהדות הגולה. באמצעות קריאת הכתבות והטורים בשני העיתונים ובאמצעות סקירת פועלם של שני עורכי העיתונים מתחדדים הבדלי האופי והפערים האידאולוגיים בין השניים. רבי בנימין התאפיין בקשריו הענפים עם כלל המגזרים בעם היהודי והבליט בעיתונו את המחבר והמאחד בין הזרמים; הוא הרבה לעסוק בפועלן של קק"ל ושל קרן היסוד למען היהדות החרדית והדתית והשתדל למעט בעיסוק באירועים חדשותיים מפלגים. במקומות אחדים העיד על עצמו רבי בנימין כי הוא רואה באופן העריכה שלו את העיתון שליחות בהצלת יהדות הגולה. עם זאת רבי בנימין היה איש דעתן, בעל עמדות ברורות במגוון סוגיות ציבוריות, אך את דעותיו הנוקבות בחר לא אחת להשמיע מעל דפי עיתונים אחרים ולא על גבי 'ההד'. באופן קוטבי, ישראל חבס, עורך 'היסוד', הנהיג בעיתונו גישה אקטיביסטית, דאג להשמיע עמדות ברורות ונוקבות בסוגיות עקרוניות שהאמין כי ראוי לקדם וקרא קריאות נלהבות מעל דפי 'היסוד' לצאת לפעילות בעד שמירת השבת וחיזוק ההתיישבות של הפוהמ"ז.

ביחס שבין עיתונות מטעם לעיתונות פרטית אפשר להצביע על קשר מהותי בין זהות המוציא לאור של העיתון ובין תוכנו. אופן הסיקור של אירועי שיח' אבריק ב'ההד', שיצא מטעם הקק"ל, היה מוגבל, ולא תיאר את האירועים במלואם. מספר הידיעות בנושא היה קטן, והן כללו הדגשה רבה של תגובות ראשי קק"ל וההסתדרות הציונית אגב הורדת הלהט שבטענות שהושמעו מצד אנשי הפוהמ"ז.

למרות ההזדהות של רבי בנימין עם מאבק הפוהמ"ז הוא היה מנוע מלפרסם כתבות שייצגו אינטרס אחר מזה של קק"ל. מתוך מבט על האירועים בפרספקטיבה של שנים אחרי התרחשותן אפשר לראות כי ראשי התנועה הציונית לא ראו בציבור הדתי שותף מלא לעשייה הציונית. ההפליה שחווה ציבור זה בשדה העבודה, במתן אישורי עלייה

ובסיוע להתיישבות חקלאית הייתה ברורה וממוסדת. הפליה זו, שהתקבלה בהבנה או בחוסר מחאה מצד ראשי המזרחי, היא שהביאה להקמתה של הפוהמ"ז ולהצבת עמדה נחושה ומאבק בלתי מתפשר מול ראשי קק"ל.

כאן אנו מוצאים את תפקידו הנוסף של 'ההד': תעמולה והדיפת הביקורת שהושמעה כנגד קק"ל, כדי שיתאפשר לה להמשיך את הקו המעשי שבחרה להוביל. כפי הנראה התזמון שבו בחרה קק"ל להוציא את העיתון לאור – בסמיכות אירועים להתאחדותו של הפוהמ"ז ולירידה מהפרק של אפשרות האיחוד של הפוהמ"ז שמאל עם הסתדרות העובדים – ממחישה את אחת ממטרותיו של 'ההד', החלשת האופוזיציה בדמותה של הפוהמ"ז.

לעומת 'ההד', 'היסוד', שהיה עיתון פרטי, אהד את פועלה של הפוהמ"ז בשדה ההתיישבות ולנגד עיניו עמדה הצלחתם. הוא ביקר את התנהלותה של קק"ל ופרסם כרוזים של הפוהמ"ז. כאן אנו מגיעים לשאלת הלגיטימיות שבהטיית הסיקור. לגיטימיות זו כמובן חסרה כאשר זהות בעלי העיתון נסתרת. בעוד עורך 'היסוד' היה דמות מוכרת, אשר הציגה את עמדותיה בבירור בפני קהל הקוראים, שיכלו מצידם לאזן את דבריו באמצעות קריאה ביקורתית, ב'ההד' לאורך רוב שנותיו הציבור כלל לא ידע שקק"ל היא שמימנה והתוותה את סגנונו של העיתון, ולכן משימת הביקורתיות עליו הפכה לקשה יותר עבור הקוראים.